

PROBLEMY OCHRONY I KSZTAŁTOWANIA KRAJOBRAZU
GÓRNEGO ŚLĄSKA

NA TLE DOŚWIADCZEŃ Z INNYCH REGIONÓW POLSKI

Red.: Andrzej T. JANKOWSKI, Urszula MYGA-PIĄTEK, Grzegorz JANKOWSKI
Wydział Nauk o Ziemi UŚ, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec, 2002

Grzegorz Jankowski

PRÓBA WYDZIELENIA DLA KRAJOBRAZÓW POCYSTERSKICH
OKOLIC RUD WIELKICH

Punktem wyjścia rozważań nad krajobrazem jest jego podział na krajobraz pierwotny, naturalny i kulturowy, który może mieć formę harmonijną czy też dysharmonijną lub, jak to przedstawił T. Szczęsny (1982), zdewastowaną lub zdegradowaną.

A. S. Kostrowicki (1970) wyróżnia krajobrazy naturalne oraz antropogeniczne. Antropogenizacja środowiska jest oczywiście różna, a jej nasilenie zależy od takich procesów, jak: industrializacja czy urbanizacja obszarów, na których one występują. A. S. Kostrowicki (1970) ze środowiska kulturowego wyodrębnił dodatkowych pięć podtypów:

- środowisko antropogeniczne o częściowo zmienionych głównych składnikach oraz znacznie odkształconych i zależnych od stałych działań człowieka jego pozostałych elementach;
- środowisko antropogeniczne o silnie zmienionych składowych;
- środowisko antropogeniczne, gdzie likwidacji uległa część jego składowych, a dominujące zostały jedynie lekko zmienione;
- środowisko antropogeniczne, w którym silnie przekształcone zostały elementy dominujące, a pozostałe zlikwidowane;
- środowisko antropogeniczne z przewagą czynników stworzonych przez człowieka i znacznie zmienionymi jego naturalnymi składowymi.

Ten dodatkowy podział umożliwia już dokładniejszą analizę, jednak trudno na jego podstawie wyodrębnić poszczególne elementy krajobrazu.

Dalsze uszczegółowienie typologii krajobrazu znaleźć można w pracy A. Richlinga i J. Solona (1998). Uwzględniając elementy naturalne, wyróżniają oni cztery główne klasy krajobrazu. Dzielą je jednocześnie na mniejsze jednostki, biorąc pod uwagę ich charakterystyczne cechy, takie jak: gleba, woda czy roślinność.

Jedną z istotniejszych dla tych rozważań propozycją typologii krajobrazu jest klasyfikacja zaproponowana przez J. M. Wągę (1997), bezpośrednio odnosząca się do Parku Krajobrazowego „Cysterskie Kompozycje Krajobrazowe Rud Wielkich”, a więc obszaru, w skład którego wchodzi obszar analizowany w tym referacie. Autor ten dzieli krajobraz na następujące typy i podtypy:

- I. Krajobraz naturalny – w niewielkim stopniu zmieniony przez człowieka:
 1. lasów,
 2. terenów wodnych i podmokłych,
 3. odsłoniętych powierzchni skalnych;

- II. Krajobraz quasi-naturalny będący wynikiem działań naturalnych procesów przyrodniczych, lecz jednak zmienionym antropogenicznie względem naturalnego:
 1. lasów,
 2. terenów wodnych i podmokłych wykorzystywanych przez rybaków, myśliwych i zbieraczy,
 3. odsłoniętych powierzchni skalnych;
- II'. Krajobraz pseudonaturalny powstały w wyniku odtwarzania według wzorców krajobrazu naturalnego (skutki działalności człowieka są tutaj wyraźne);
- III. Krajobraz kulturowy:
 1. upraw leśnych i zagajników,
 2. antropogenicznych zbiorników i kanałów wodnych,
 3. rolniczy,
 4. wiejski,
 5. miejski,
 6. przemysłowy,
 7. składowisk odpadów przemysłowych i komunalnych oraz wyrobisk poeksploatacyjnych.

Obszar okolic Rud Wielkich, na których prowadzone były badania zmierzające do wydzielenia krajobrazów zamyka się granicami przebiegającymi wzdłuż historycznych dróg i traktów cysterskich łączących miejsca działalności gospodarczej klasztoru, takiej jak: folwarki, młyny, leśniczówki czy kuźnie.

Na podstawie przeprowadzonego procesu badawczego, na który złożyła się analiza materiałów archiwalnych, ikonograficznych, kartograficznych oraz inwentaryzacja obiektów w terenie, autor proponuje następującą typologię pocysterskiego krajobrazu kulturowego badanego obszaru:

1. obszarów leśnych:

- 1.1. *niejednorodnych gatunkowo* – porośnięta olsem dolina Rudy i Raczoka; obszary leśne z wyjątkiem pogorzelska (rosnące gatunki to: świerk, sosna, dąb, buk zwyczajny, brzoza, grab pospolity oraz lipa drobnolistna);
- 1.2. *monokultur i obszarów rewaloryzowanych oraz renaturalizowanych* – obszar pogorzelska (na północ od Rudy) będący w znacznym stopniu monokulturą iglastą. Reakultywacja popożarowa umożliwiła rozpoczęcie działań zmierzających do wprowadzenia niektórych gatunków dawniej ten teren porastających;

2. terenów związanych z gospodarką wodną:

- 2.1. *stawów hodowlanych oraz pozostałych zbiorników antropogenicznych* – stawy hodowlane to obiekty na Raczoku (nr 27 i 28 – rys. 1) oraz w dolinie Rudy w Górnej Hucie (nr 29 – staw Sołtysek); pozostałe zbiorniki antropogeniczne to te, które wykorzystywane są np. na potrzeby zabezpieczeń przeciwpożarowych;
- 2.2. *antropogenicznych starorzeczy* – zbiorniki tego typu w dolinie Rudy to obiekty nr 3, 14, 15, 31 (choć równie ciekawe są obiekty nr 10, 11, 12, 13, 16, 18, 19 oraz 30, które powstały w sposób naturalny jednak, jak wskazują na to dokumenty archiwalne były eksploatowane przez cystersów jako stawy hodowlane);
- 2.3. *ziemnych budowli hydrotechnicznych* – jedenaście grobli znajdujących się w dolinie Rudy (ich obecność wskazuje na intensywność zagospodarowania tej rzeki). W tej grupie znajduje się też najdłuższa grobla na badanym obszarze (obiekt nr 14). Kolejny poprzedzielany groblami ciek to Raczok. Rozpoznano i zinventaryzowano na nim w sumie trzynaście obiektów. Reszta grobli zlokalizowana jest na Potoku z Buka. Z tej

grupy wyodrębniono groble znajdujące się na terenie parku przypałacowego w Rudach (obiekty nr 1, 2, 3), traktując je jako składowe założenia kompozycyjnego tegoż parku;

3. rolniczy:

- 3.1. *pól* – duże obszary pól występujące praktycznie na całym obszarze badań;
- 3.2. *łąk i pastwisk* – łąki występujące na obszarach przyleśnych (okolice Stanic) oraz w dolinach cieków. Rozpoznano też kilka łąk śródleśnych w okolicach Białego Dworu, Krasiejowa i Rudy Koziełskiej. Pastwiska są rzadkie i niewielkie, występują pośród łąk (pełniąc z nimi funkcje zamiennie);

4. dawnego przemysłu:

- 4.1. *obszaru pól wydobywczych* – formy powydobywcze występujące na dwóch eksploatowanych dawniej polach górniczych; jedno znajduje się w lesie przy drodze Stanice – Przerzycie, drugie wśród łąk w okolicach miejscowości Gómiki;

5. obszarów rekreacyjnych:

- 5.1. *terenów parkowych i ich artystycznych założeń kompozycyjnych wraz z obiektami architektonicznymi* – park przypałacowy – najbardziej eksponowany element krajobrazów cysterskich. Założenia kompozycyjne parku wraz z kościołem i zabudowaniami klasztorno-pałacowymi oraz całą zabudową hydrotechniczną (stawy nr 1 i 2 oraz groble 1, 2 i 3) stanowią największy, zwarty element krajobrazowy badanego obszaru. Ostatnio stawy oraz aleje parkowe zostały odnowione, co w znacznym stopniu podniosło atrakcyjność turystyczną tego obiektu;
- 5.2. *terenów wodnych* – są to obiekty nr 21, 22 (obydwa w formie basenów kąpielowych zbudowanych w oparciu o dawne zbiorniki magazynujące wodę na potrzeby klasztornej młyny), 23 i 24.

Ponadto należy zwrócić uwagę na to, że elementy związane z gospodarką wodną występują jednostkowo lub w ciągach, tworząc kompleksy hydrotechniczne. Niewątpliwie główną osią zagospodarowania tego typu na badanym obszarze jest dolina Rudy. To w jej granicach znajduje się najwięcej elementów naturalnych i antropogenicznych związanych z gospodarką wodną, mających wpływ na fizjonomię badanego krajobrazu. Dodatkowo, materiały źródłowe wskazują na intensywne wykorzystanie sprawności energetycznej rzeki oraz próby podnoszenia tej sprawności w miarę rozwoju cywilizacyjnego.

Równie ciekawym jest fakt, że oprócz doliny Rudy, przejawy działalności gospodarczej opartej na wykorzystaniu zasobów wodnych widoczne są tylko na jej lewych dopływach. Tłumaczyć można to jedynie ciągłością występowania zwartego kompleksu leśnego na północ od doliny Rudy, będącego swoistym magazynem materiału drzewnego, który, podobnie jak pozostałe obszary leśne, wchodził historycznie w skład Puszczy Śląskiej. Jest on zwarty przestrzennie, a pokrywając przeważającą część badanego obszaru, stanowi tło dla pozostałych elementów krajobrazu kulturowego okolic Rud Wielkich.

Ponieważ bardzo istotny przy analizie ewolucji krajobrazu kulturowego jest jej czynnik sprawczy, zatem w tym konkretnym przypadku badawczym można stwierdzić, iż motorem ewolucji krajobrazu z jego stanu naturalnego do kulturowego była antropopresja „cysterska”. Ten genetyczny czynnik sprawczy, jak chyba żaden inny, pozostawił (a w niektórych miejscach pozostawia nadal) w środowisku wyraźne ślady swej działalności, co niejednokrotnie ułatwia przeprowadzenie badań nad jej skutkami. Można więc postulować rozszerzenie pojęcia krajobrazu kulturowego na „cysterski” bądź też „pocysterski” (ponieważ czynnik sprawczy na badanym obszarze nie istnieje już od 200 lat).

Rys. 1. Rozmieszczenie przestrzenne elementów składowych krajobrazów „pocysterskich”: 1 – zbiorniki wodne, 2 – groble i wady, 3 – obszary występowania „warpil”, 4 – nadleśnictwa i lesniczówki, 5 – pozostałości starych budowli kamiennych, 6 – groble (numeraacja odpowiada numeracji w tekście), 7 – zbiorniki wodne (numeraacja jw.).
 Fig. 1. Spatial distribution of „post-Cisterian” landscape components: 1 – water reservoir, 2 – dams and embankments, 3 – areas of occurrence of post-ore mining landforms called „warpie”, 4 – forest divisions and forester’s lodges, 5 – remainings after stony structures, 6 – dams (numeration answers numbering in the text), 7 – water reservoirs (numbers as above).

LITERATURA

- Jankowski G., 2000: *Wpływ działalności gospodarczej cystersów na kształtowanie krajobrazu kulturowego okolic Rud Wielkich* (maszynopis pracy doktorskiej). WNoZ UŚ, Sosnowiec.
- Kostrowicki A. S., 1970: *Z problematyki badawczej systemu człowiek – środowisko*. Przegląd Geograficzny, t. 42, z. 1.
- Małachowicz E., 1988: *Ochrona środowiska kulturowego*. T. 1. PWN, Warszawa.
- Richling A., Solon J., 1998: *Ekologia krajobrazu*. PWN, Warszawa.
- Szajnowska A., 1975: *Krajobraz jako system*. Aura nr 11, Kraków.
- Szczęsny T., 1982: *Ochrona przyrody i krajobrazu*. Wyd. IV, PWN, Warszawa.
- Waga J. M., 1997: *Próba wydzielenia krajobrazów parku „Cysterskie Kompozycje Krajobrazowe Rud Wielkich” na tle Górnego Śląska*. [w:] Scripta Rudensia, t. 7. PK CKKRW, Rudy Wielkie.

SUMMARY

An attempt to divide post-Cistercian landscapes in the neighbourhood of Rudy Wielkie

The area of Rudy Wielkie neighbourhood, where the research tending to divide landscapes were carried out, is limited within borders running along historical roads and Cistercian ways, which connect places of the monastery economical activity, such as: granges, mills, forester lodges or forges.

On the base of research process, composed of analysis of archival, iconographic, cartographic materials as well as cataloguing of objects in field studies, the author proposes the following typology of post-Cistercian cultural landscape in the area investigated:

1. forest areas:
 - 1.1. various in species,
 - 1.2. monocultures and reclaimed and renaturalised areas;
2. connected with water economy:
 - 2.1. farming ponds and remaining anthropogenic reservoirs,
 - 2.2. anthropogenic ox-bow lakes,
 - 2.3. earthen hydraulic structures;
3. agricultural:
 - 3.1. plough lands,
 - 3.2. meadows and pastures,
4. former industry:
 - 4.1. area of mining fields;
5. recreation areas:
 - 5.1. park areas and their artistic composition foundations together with architectonic objects,
 - 5.2. water areas.

Dr Grzegorz Jankowski
Katedra Geografii Fizycznej
Wydział Nauk o Ziemi
Uniwersytet Śląski
ul. Będzińska 60
41-200 Sosnowiec

PROBLEMY OCHRONY I KSZTAŁTOWANIA KRAJOBRAZU
GÓRNEGO ŚLĄSKA

NA TLE DOŚWIADCZEŃ Z INNYCH REGIONÓW POLSKI

Red.: Andrzej T. JANKOWSKI, Urszula MYGA-PIĄTEK, Grzegorz JANKOWSKI
Wydział Nauk o Ziemi UŚ, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec, 2002

Urszula Myga-Piątek

ZABYTKOWE STUDNIE
W KRAJOBRAZIE WYŻYNY CZĘSTOCHOWSKIEJ

WPROWADZENIE

Krajobraz Wyżyny Częstochowskiej odzwierciedlał do niedawna harmonijny porządek przyrody i kultury. Krajobraz ten, przywykliśmy postrzegać poprzez pryzmat wartości środowiska naturalnego, jakimi są białe ostańce skalne, liczne wywierzyska, bogate bukowe lasy i czyste strumienie. Stopniowo człowiek poprzez swą kulturę komponował tę przestrzeń, przypisując jej konkretne wartości.

Coraz częściej dochodzi do zaburzeń kształtowanego przez wieki krajobrazu. Jego składniki, decydujące o tożsamości i odrębności regionu zanikają bezpowrotnie. Zjawisko to jest powodowane kilkoma czynnikami. Jednym z ważniejszych jest upadek tradycyjnych form gospodarowania. Następuje drastyczne ograniczenie systematycznej uprawy roli. Wskutek tego dochodzi do powiększenia się arealu nieużytków i stopniowej sukcesji roślinności leśnej na dawniej otwarte przestrzenie. Zarastaniu ulegają także ostańce skalne, powszechnie uznawane za podstawowy walor i dominantę krajobrazową Wyżyny Częstochowskiej (*Plan ochrony, 2000*). Drugim istotnym procesem jest „starzenie” się wsi i upadek tradycyjnych zawodów, zwyczajów, obrzędów, a także postępujące niszczenie wiejskich zagród, które nosiły regionalne cechy architektoniczne. W kontekście napierających przejawów kultury masowej – unifikacji i chaosu przestrzennego, istotnym wydaje się podjęcie pilnych prac zmierzających do ochrony najwartościowszych obiektów i zespołów architektonicznych, a także tradycji, które pozostały jeszcze utrwalone w krajobrazie kulturowym Wyżyny Częstochowskiej.

Niniejsze opracowanie nawiązuje do niemieckiej szkoły krajobrazu kulturowego upowszechnianej przez J. Schmithusena., w której obok motywu „morfogenezy” traktowanej fizjonomicznie, pojawia się nurt „zrozumienia” krajobrazu kulturowego. Według takiej koncepcji krajobraz nie składa się wyłącznie z pojedynczych przedmiotów, ale tworzy przestrzenną całość, która wyraża poczucie porządku przestrzennego, harmonii treści, form i kolorów, obrazuje odczuwanie i poznawanie natury, a więc obejmuje także treści duchowe, które należy uwzględniać analizując krajobraz. Taka interpretacja polegająca na poszukiwaniu wyjaśnień w obrębie określonych grup społecznych i zawodowych pozwala na stwierdzenie ich wpływu

na styl krajobrazu¹. W niniejszym artykule krajobraz analizowany w odniesieniu do regionu Wyżyny Częstochowskiej będzie z jednej strony interpretowany w aspekcie behawioralnym – w którym ważne są zachowania przestrzenne ludzi, ich potrzeby egzystencjalne oraz ich pragmatyczne zachowania, które kreują w krajobrazie określone formy, ale jednocześnie w ujęciu sentymentalnym – w którym dla sensu krajobrazu istotne są duchowe składniki tożsamości regionalnej, które nasycają przestrzeń ulotnymi wartościami, nadając jej status niepowtarzalnego miejsca². Jednym z najbardziej istotnych elementów tej tożsamości jest doskonalona wiekami przez człowieka umiejętność gospodarowania wodą. Zatem woda – autonomiczny i podstawowy składnik środowiska przyrodniczego będzie tu rozpatrywana pod kątem swoich właściwości użytkowych i kulturotwórczych.

Prezentowany temat jest fragmentem obszerniejszych studiów nad różnymi formami użytkowania wód przez człowieka, które w określony sposób wpływały na krajobraz. Autorka analizuje m.in. zagospodarowanie potoków i małych rzek (zakłady rzemieślnicze napędzane kołem wodnym lub wykorzystujące w procesie technologicznym wodę bieżącą), wykorzystywanie źródeł, doskonalenie technik budowy studni. Sposoby użytkowania wody na obszarze Jury stanowiły i nadal jeszcze stanowią bardzo ważną dla człowieka sferę życia, która przekłada się na charakterystyczny styl gospodarowania oraz specyficzne wartości kulturowe.

Nadrzędność wody w procesie ewolucji przestrzeni przyrodniczo-kulturowej należy uwypuklić w stosunku do obszarów krasowych, na których była i jest podstawowym czynnikiem rzeźbotwórczym. Jednocześnie woda jest zasadniczym składnikiem systemu socjokulturowego, który wpływa na planowanie i gospodarowanie przestrzenią geograficzną. Śledzenie związku procesów gospodarczych z dostępnością wody na Wyżynie Częstochowskiej jest zadaniem szczególnie interesującym. Region ten charakteryzuje uboga sieć wód powierzchniowych i względna zasobność wód podziemnych. Krajobraz tej wyżyny do dzisiaj nosi kulturowe znamiona wielopokoleniowego wysiłku ludzi, którzy przekształcali i oswajali dla gospodarki przestrzeń, poprzez budowę licznych ujęć wody. Tutejszy krajobraz jest pod tym względem formą zapisu tradycji miejsca. Kulturowe ślady użytkowania wody obecne są w tym regionie w postaci materialnej i niematerialnej – duchowej (Myga-Piątek, 1999a,b).

Materialnymi śladami użytkowania wód są:

- różne formy architektoniczne studni – autorska typologia tych obiektów została przedstawiona poniżej;
- ujęcia wody (betonowe drejny, krany, spiętrzenia), zlokalizowane na źródłach lub w ich bezpośrednim sąsiedztwie w celu możliwości poboru wody;
- czytelne w krajobrazie układy dróg wiodące do źródeł i studni jako punktów poboru wody;
- obiekty małej architektury sakralnej – krzyże, kapliczki, figury świętych, zawieszane lub kilkusetletnie drzewa o cechach pomnikowych, sadzone na znak kultu miejsc w których pozyskiwano wodę;
- spotykane jeszcze w wiejskich zagrodach nosidła i drewniane cebrzyki.

Do niematerialnych przejawów tradycji i kultury gospodarowania wodą należą: zwyczaje i przesady, obrzędy, legendy, zanikające zajęcia i zawody (np. wozowodzy), wierzenia oraz uświęcanie źródeł.

¹ por. Rembowska, 2002: *Kultura w badaniach geograficznych*. [w:] Kultura jako przedmiot badań geograficznych. Red. E. Orłowska, Wrocław, s. 14-15.

² por. Rykiel Z., 2002: *Kultura w badaniach geograficznych*. [w:] Kultura jako przedmiot badań geograficznych. Red. E. Orłowska, Wrocław, s. 54-56.

WARUNKI HYDROGEOLOGICZNE JAKO PODSTAWA SYSTEMU UŻYTKOWANIA WODY

W obrębie Wyżyny Częstochowskiej wody podziemne występują w obrębie dwóch pięter: czwartorzędowego oraz jurajskiego, w tym poziomu piaskowców międzyrudnych (dogger) i poziomu wapieni górnourajskich. Piętro czwartorzędowe ma niewielkie znaczenie ze względu na małą miąższość osadów oraz na dużą przepuszczalność i nieciągłość utworów czwartorzędowych. Jego rola sprowadza się do lokalnego wykorzystywania w studniach gospodarskich (Myga-Piątek, 1997). Poziom doggeru jest nieobecny na obszarze podlegającym badaniom (zalega na zachód od kuesty jurajskiej w obniżeniu górnej Warty). Największe znaczenie ma poziom górnourajski. Wody podziemne charakteryzują się bardzo dużą dynamiką (Szczepański, 1977). W masywie wapiennym Wyżyny Częstochowskiej wytworzył się skomplikowany układ krążenia wody, który warunkują następujące przyczyny:

- bardzo urozmaicony skład litofacjalny wapieni – opisane powyżej typy litofacjalne wapieni posiadają zróżnicowane właściwości w stosunku do gromadzenia i przewodzenia wody, co jest skutkiem ich zróżnicowanej odporności i porowatości;
- silne zaangażowanie tektoniczne górotworu – w wyniku zaburzeń tektonicznych obszar ten przyjął budowę blokową o charakterze zrębowo-uskokowym (Pacholewski, 1982); strefy dyslokacji tektonicznych są więc drogami uprzywilejowanego przepływu wód;
- aktywne od końca jury do dziś procesy krasowe, tworzące trudny do oceny system podziemnych próżni i kanałów, a stopień skrasowienia jest największy w obrębie głównych wapieni skalistych i odpowiada za wysoką przepuszczalność hydrauliczną w ich obrębie (Pacholewski, Rózkowski, 1982).

Przy opisie właściwości wodonośnych masywu należy brać pod uwagę związek pomiędzy poziomami jury górnej i czwartorzędu oraz związek wód powierzchniowych i podziemnych. Zasilanie poziomu wodonośnego jury górnej następuje przez wody opadowe i roztopowe (Leszkiewicz, Rózkowski, Tyc, 1991; Rózkowski, Leszkiewicz, 1993). Wody te infiltrują bezpośrednio w skrasowiałe podłoże lub przesączają się przez łatwo przepuszczalne osady czwartorzędowe.

Bezpośredni kontakt skrasowiałego podłoża z atmosferą powoduje bardzo szybką reakcję wodonośca na warunki zasilania. Czas reakcji na opady wynosi kilka dni. Pokrycie utworami czwartorzędowymi spowalnia tę reakcję o około 2–4 tygodni (Dynowska, 1983). System próżni i szczelin krasowych tworzy wspólne zwierciadło wody, którego głębokość zalegania zależy od typu rzeźby i wynosi zwykle od kilkunastu do 50 m, tylko na wysoczyznach może dochodzić do 100 m (Rózkowski i in., 1990). Warstwą napinającą są ility i margle środkowourajskie (Heliasz i in., 1987). Sezonowe wahania poziomu mogą wynosić kilka metrów. Zwierciadło wód podziemnych nawiązuje do den dolinnych i decyduje o licznych źródłach w ich obrębie: Otręźnik, Zygmunt, Elżbiety, Obozowe, Trzebniowskie (Czarnecka, 1975). Oprócz wspólnego zwierciadła wody mogą istnieć lokalne horyzonty wodonośne podścielone soczewkami słabiej przepuszczalnych wapieni marglistych (Kleczkowski, 1972). Na skutek opisanych powyżej przyczyn migracja wody w masywie wapiennym nie jest jednolita.

Zbiornik jury górnej należy do zasobnych w wodę, średni wskaźnik zasobowy wynosi 3,61 l/s/km² (Rózkowski i in., 1990). Wody tego terenu charakteryzują się na ogół dobrą jakością (klasa I a i I b). A. Kleczkowski (1972) podaje, iż wody podziemne jury górnej mają temperaturę 9–11°C. Wykazują mineralizację 200–500 mg/l.

Studnie gospodarskie

W kontekście sygnalizowanego tematu studnie były interpretowane w dwóch płaszczyznach: jako źródło zaopatrzenia mieszkańców w wodę oraz jako zanikające elementy krajobrazu kulturowego, w stosunku do których należy rozważyć konieczną ochronę konserwatorską. Obiekty te rozpatrywane będą jako budowle małej architektury o potencjalnych walorach zabytkowych, typowych dla Wyżyny Częstochowskiej. Z formalnego punktu widzenia żadna z inwentaryzowanych studni nie jest jeszcze *zabytkiem*, gdyż nie została wpisana przez służby konserwatorskie do rejestru zabytków (Ustawa o ochronie dóbr kultury, 1962; Ustawa o ochronie przyrody, 1991). W myśl obowiązującej ustawy w odniesieniu do starych i ciekawych architektonicznie obiektów należy posługiwać się pojęciem *dobra kultury*. Tylko niektóre *dobra kultury* stają się *zabytkami*, pozostałe potocznie nazywa się *obiektami zabytkowymi*.

Etap I – inwentaryzacja

Celem prowadzonych prac inwentaryzacyjnych studni gospodarskich na wybranym obszarze Wyżyny Częstochowskiej (gminy: Żarki, Janów i Niegowa) było opracowanie autorskiej typologii oraz próba waloryzacji obiektów zgodnie z kryteriami konserwatorskimi. Badanie studni przeprowadzono metodami terenowymi (pomiar głębokości za pomocą gwizdka hydrologicznego, pozostałych parametrów przy użyciu taśmy mierniczej). Analiza rozmieszczenia studni gospodarskich była możliwa przede wszystkim w oparciu o szczegółowe rozpoznanie i kartowanie terenowe, wywiady z mieszkańcami regionu oraz ankiety, a także prace porównawcze zebranych wyników z dostępnymi materiałami źródłowymi. Pracami terenowymi towarzyszyło gromadzenie dokumentacji fotograficznej i tworzenia szkiców. Ostatecznym celem było wytypowanie kilku obiektów małej architektury wodnej do podjęcia starań o wpisanie ich na listę zabytków oraz wszczęcia procedury ich ochrony i rekonstrukcji.

W trakcie prac inwentaryzacyjnych zbadano 110 czynnych, 10 suchych i odtworzonych lokalizacji 10 studni zasypanych w ostatnim okresie. Na etapie prac inwentaryzacyjnych kryteriami analizy studni były:

- wiek i rodzaj utworów wodonośnych,
- głębokość,
- budowa wewnętrzna,
- obudowa zewnętrzna i rodzaj zabezpieczeń,
- urządzenia czerpiące wodę,
- przekrój otworu studziennego,
- wielkość otworu studziennego,
- klasa architektury,
- stan sanitarny,
- walory użytkowe,
- wiek budowy.

Szczegółowa analiza tych kryteriów (Myga-Piątek, 1999a) pozwoliła stworzyć wstępną – morfologiczną typologię studni gospodarskich. Przedstawia ją tabela 1. Ze względu na brak w literaturze przedmiotu wzorców takiej typologii, autorka proponuje poniżej własną koncepcję.

Tabela 1. Typologia studni gospodarskich na obszarze badań.
Table 1. Typology of house wells in research area.

Kryterium podziału	Typ	Podtyp
Wiek i rodzaj utworów wodonośnych	– studnie czwartorzędowe – studnie górnourajskie	– –
Głębokość	– płytkie 0-5 m – średnie 5-10 m p.p.t. – głębokie 10-20 m p.p.t. – bardzo głębokie 20-30 m p.p.t. – głębinowe > 30 m p.p.t.	– pierwszego zwierciadła wody na głębokości 0-2 m p.p.t. – pierwszego zwierciadła wody na głębokości 2-5 m p.p.t. – – – –
Budowa wewnętrzna	– kamienne – cembrowane – ceglane – mieszane	– – – –
Obudowa zewnętrzna i rodzaj zabezpieczeń	– z daszkiem – z dekłem – otwarte	– – – „dzikie” – obudowany
Urządzenia czerpiące wodę	– z kołowrotem – z tyczką – z żurawiem – z pompą – hydrauliczne – bez urządzeń	– – – – – –
Przekrój otworu studziennego	– regularne – nieregularny	– okrągłe – owalne – prostokątne – kwadratowe –
Wielkość otworu studziennego	– duży $\phi > 1,4$ m – średni $\phi > 1,4-1,0$ m – mały $\phi < 1,0$ m	– – – cembrowany – orurowany (studnie wiercone)
Klasa architektury	– bardzo wysoka – wysoka – przeciętna – studnia niewidoczna	– – – –
Stan sanitarny	– wody czyste, zdadne do picia – zamulone lub zanieczyszczone biogenicznie – zanieczyszczone antropogenicznie	– – – składowisko odpadów – wylewisko odpadów
Ze względu na walory użytkowe	– użytkowany – nie użytkowany	– wody konsumpcyjne – wody do celów gospodarczych –
Wiek budowy	– bardzo stare z czasów gospodarki feudalnej (do 1863 r.) – stare z czasów gospodarki dworskiej (1864-1945) – nowe, powojenne	– – – z okresu przedwodociągowego (1946-1965) – współczesne

Prezentowana typologia nie ma charakteru hydrogeologicznego. Zastosowana metodologia nie pozwala na jednoznaczne powiązanie klasy głębokości z klasą wieku poziomów wodonośnych. Utrudnienie stanowi także zmienna miąższość utworów czwartorzędowych, która waha się na badanym obszarze od 0 m w profilu Jaroszowa-Zawady do 26 m w profilu Zaborza. Przy wydzieleniu typów studni ze względu na głębokość oparto się na propozycji podziału wód podziemnych, którą podają Z. Heliasz i inni (1987). Obszar podlegający badaniom odznacza się wysoką dynamiką wodonośca krasowego na warunki zasilania (Rózkowski, Leszkiewicz, 1993; Leszkiewicz, Rózkowski, Tyc, 1994). Fakt ten, jak również zaniechanie użytkowania studni utrudnia wydzielenie klas biorących za podstawę ich zasobność w wodę.

Przeprowadzona typologia studni pozwala stwierdzić, że zdecydowaną przewagę (65,5% wszystkich obiektów) stanowią studnie płytkie, wykorzystujące system wód zaskórnych (wierzchówkowych) oraz zawieszonych (Pazdro, Kozerski, 1990). W zależności od warunków lokalnych posiadają one różne głębokości, zwykle od 1 do 5 m, sporadycznie do 5–10 m. Wody te należą zwykle do poziomu czwartorzędowego i charakteryzuje je zmienna wysokość słupa wody, wynikająca z szybkiej reakcji wodonośca na warunki pogodowe. Studnie te zlokalizowane są najczęściej na posesjach prywatnych właścicieli, rzadziej przy drogach. Do obiektów tej klasy należą także studnie „dzikie”, rozlokowane wśród pól i lasów.

Studnie średnie, głębokie i bardzo głębokie wykorzystują wodę gruntową piętra górnourajskiego. W przypadku stałego użytkowania są one bardzo zasobne w wodę. Większość z nich reprezentuje tzw. studnie „gromadzkie”. Ich zwyczajowa, utrwalana przez pokolenia nazwa wywodzi się stąd, iż były one budowane nakładami sił i środków wszystkich mieszkańców wsi. W stosunku do studni, których budowę finansowała gmina utarła się nazwa „gminne”. Stanowią one 68,5% obiektów tej klasy i były budowane jeszcze w XIX i na przełomie XIX–XX w., rzadziej w latach międzywojennych. Znaczny odsetek (13%) wśród studni głębokich stanowią obiekty z czasów gospodarki dworskiej i folwarczno-pańszczyźnianej; dla studni takich utarła się nazwa „pańskie” lub „dworskie” (fot. 1-3).

W klasie studni głębokich mieszczą się także obiekty stosunkowo nowe, budowane w ostatnim dziesięcioleciu w osadach leśnych położonych z dala od zasilania wodociągowego (Ostrężnik, Kamienna Góra – Bukówka) W kilku przypadkach budowano je w latach 90. w osadach letniskowych (Trzebnów – Pod Gajem, Kuźle). Stanowią one 18,5% studni tej klasy.

Poziom wody i wysokość jej słupa jest bardzo różna. W trakcie badań poziom jej ulegał wahaniom w granicach od 0 do 1m. Rejestrowane były także przypadki całkowitego wysychania studni i ponownego jej uaktywnienia nawet po ośmiu latach. Zasobność studni zależy od aktywnego jej wykorzystywania. W studniach głębokich – „pańskich” lub „gromadzkie” zarzucono pobór wody w latach 60. w okresie przyłączenia większości wsi do sieci wodociągowej. Obecnie otwory te są zamulone lub posiadają nie więcej jak 1 m wody.

Do bardzo zasobnych należą studnie „bite” lub wiercone współcześnie do głębokości często przekraczającej 40 metrów. Drenowanie głębokich poziomów i systematyczne użytkowanie studni sprawia, iż wysokość słupa wody sięga w niektórych przypadkach 26 metrów.

Wahania poziomu wody w studniach gospodarskich korelowane są także z intensywnym czerpaniem wody za pośrednictwem odwiertów głębinowych. Wzmoczona eksploatacja wód głębinowych z poziomów często przekraczających 100 m (ujęcie wody w Juliance i dziesiątki mniejszych) spowodowała wytworzenia się leja depresji i zanik wody w studniach gospodarskich. W płytszych studniach wahania poziomu wody wykazują związek także z eksploatacją piasków, np. kopalnia w Krasawie i Zaborzu. Bardzo częstym, poświadczanym przez mieszkańców przypadkiem, jest reakcja studni na uaktywnianiem się okresowych źró-

deł, np. Ostrężnika, Trzebniówki czy Zaborza. Wpływ na wysokość słupa wody w studniach Złotego Potoku mają także zmiany stanów wód w stawach hodowlanych na górnej Wiercicy.

Do budowy większości studni wykorzystywany był materiał lokalny. Wykuwane w wapieniach sztolnie były na tyle trwałe, że nie wymagały dodatkowej wzmacniającej obudowy. Na zewnątrz ich obecność znacząco dębową konstrukcją, która zachowała się w nielicznych przypadkach. Studnie budowane w aluwiach rzecznych (większość studni Złotego Potoku i Janowa), wymagały wzmacniającego ocembrowania. Betonowe dreny pojawiają się także w większości płytkich studni niedawno budowanych (po 1945 r.) lub remontowanych. Z tego względu stanowią one dominujący typ w tej klasie (49%). Wraz z wejściem do powszechnego użytku cegły jako materiału budowlanego, (po wybudowaniu fabryczki cegły w Złotym Potoku), stawała się ona pospolitym materiałem spotykanym w obudowie studni. Bardzo często do budowy studni wykorzystywano wszystkie wspomniane powyżej materiały (typ mieszany).

Zewnętrzna forma studni podkreśla najczęściej daszek. Chroni on wodę przed zanieczyszczeniami i jednocześnie zabezpiecza otwór studzienny. Taki rodzaj zabezpieczenia jest typowy dla 55% inwentaryzowanych studni i w związku z tym należy uznać go za dominujący na tym terenie. Mniejszy odsetek otworów przykryty jest betonowym lub drewnianym, rzadziej metalowym dekle. Wysoki jest odsetek studni bez żadnych napowierzchniowych zabezpieczeń. Otwarty otwór prowokuje do wrzucania tam odpadów. Dotyczy to głównie studni wolnostojących przy drogach na polach. Obiekty takie grożą także niebezpieczeństwem; znane są przypadki utonięć. Szczególnie rażące są zaniedbania w stosunku do studni głębokich, np. Podgaj, Piekło.

Ze względu na typ urządzeń czerpiących, wyraźnie dominuje forma z kołowrotem (51% opisanych przypadków). Spotykana jest ona w przypadku studni głębokich i bardzo głębokich. W płytkich studniach wykorzystywana była prosta tyczka z zaczepem mocującym wiadro. W studniach nie użytkowanych brak jest aktualnie urządzeń czerpiących wodę. Znane są także przypadki czerpania wody „na wyciągnięcie ręki”, kiedy po opadach woda znajdowała się na poziomie terenu. Natomiast studnia z żurawiem nie jest typowa dla tego terenu – jedynie 2 obiekty. Od kilkunastu lat w coraz powszechniejsze użycie wchodzi tego terenu – jedynie 2 obiekty. Jest ona także podstawowym urządzeniem czerpiącym w nowo budowanych studniach w osadach leśnych.

Ocena czystości wody została przeprowadzona metodą makroskopową. Ze względu na dużą liczebność studni oraz sporadyczne ich użytkowanie, nie były prowadzone badania hydrochemiczne i bakteriologiczne. Wśród badanych obiektów większość gromadzi wody zamulone i zanieczyszczone biologicznie (liście, gałęzie). Dotyczy to w większości studni nie użytkowanych lub otwartych. W dziewięciu przypadkach otwory studzienne gromadzą gospodarskie odpady lub pozostałości po leśnych biwakach. W stosunku do dwóch studni istnieje duże prawdopodobieństwo użytkowania ich jako szamba. Ilość taka jest zapewne dużo większa, ale z racji na obawę przed karami konsekwencjami mieszkańcy nie ujawniali tego faktu. Studnie zabezpieczone i użytkowane posiadają wodę doskonałej jakości. Często o wodzie takiej mieszkańcy mówią „leśniowska”, „olsztyńska”, „dobra woda”. Równie wysokiej jakości woda występuje w nowych studniach drenujących głębokie piętro wodonośne.

Czystość wody określa sposób jej użytkowania. Wzrasta ilość wód brudnych i zamulonych. Na podstawie wywiadów z mieszkańcami regionu stwierdzono, że od czasów założenia wodociągów zatracą się niegdyś bardzo silna dbałość o studnie. Część studni „gromadzki”, „gminnych” i „pańskich” stała się „niczyja”, przez co pozbawiona nadzoru. Woda wykorzystywana jest tylko w 40% studni. Połowa z tej liczby obejmuje wody 1-typu czystości i jest ona

wykorzystywana do celów gospodarskich, tj. pojenie inwentarza, podlewanie ogródków, mycie podwórzy. Druga połowa to wody bardzo czyste – typ 0, użytkowane jako woda pitna. Aż 60% wszystkich studni nie jest użytkowana i staje się biernym elementem krajobrazu kulturowego.

Biorąc pod uwagę rozmiary i kształt otworu studziennego, należy wyeksponować przewagę studni małych, o okrągłym przekroju, które stanowią 60% wszystkich spotykanych obiektów.

Różnorodność typów morfologicznych studni pozwala na wydzielenia kilku typów architektonicznych. Dominującym typem jest studnia z kołowrotem i drewnianym daszkiem. Za najwyższej punktowane w typologii uznano studnie duże, bardzo dobrze zachowane, zbudowane z lokalnych materiałów, takich jak wapień i dębowe bale, występujące w połączeniu z rolniczym oprzyrządowaniem, np. kołami zamachowymi od sieczkarni, korbowodami od maszyn rolniczych. To swoiste połączenie stanowi o specyfice regionalnej tych obiektów. W kilku przypadkach są to prawdziwe dzieła sztuki ludowej architektury (studnia w kolonii Piekło, Podlesie, Podgaj, Trzebnów, Ludwinów). Z drugiej strony spotykane są studnie praktycznie nieczytelne w krajobrazie. Dotyczy to studni, które zostały zdemontowane i przykryte betonowym dekle, a także studni „dzikich” rozproszonych po lasach i polach bez napowierzchniowej nadbudowy.

Studnie badanego fragmentu Jury Częstochowskiej odznaczają się dobrym i bardzo dobrym stanem zachowania (87%). Jest to jednak stan chwilowy, gdyż nie zabezpieczone i pozbawione nadzoru właścicielskiego obiekty, powoli giną z krajobrazu kulturowego opisywanej okolicy.

Osobną kategorię, która nie została uwzględniona w analizie typologicznej stanowią studnie suche, nieaktywne w ciągu trzech lat badań. Stanowią one potencjalne źródło zanieczyszczenia mieszkańców w wodę. W kilku przypadkach stanowią one wysypiska odpadów (studnia w Złotym Potoku przy ul. Klonowej), w większości jednak pozostają czyste.

Na podstawie badań terenowych udało się także odtworzyć listę studni zasypanych w ciągu ostatniego dziesięciolecia. Likwidowanie studni może świadczyć o ich aktualnej bezużyteczności, co posiada wymierne konsekwencje krajobrazowe.

Wiek studni na badanym obszarze jest zróżnicowany. Wiele z nich wybudowano w czasach gospodarki dworskiej.

Tabela 2. Zestawienie liczebności studni z okresem ich budowy.

Table 2. Comparison of numerical wells according to year of building.

Okres budowy	Liczebność	Procent
1696–1800	1	0,9
1801–1863	14	12,7
1864–1920	31	28,1
1921–1939	17	15,5
1940–1945	3	2,7
1946–1960	39	35,5
1961–1989	0	0,0
1990–1998	5	4,6

Poniższe zestawienie ilości z rokiem budowy pokazuje pozorną niezgodność. Należałoby oczekiwać, iż wraz z upływem czasu będą dominować studnie coraz to głębsze. Zestawienie ilustruje fakt odwrotny. Uzasadnieniem dla takiego rozkładu jest historyczny przebieg

procesów osadniczych na badanym terenie. Dominujący udział studni głębokich, budowanych w XIX w., wynika z faktu koncentrowania się osadnictwa na terenach wysoczyznowych. Budowane tam studnie „gromadzkie”, „gminne” oraz „pańskie” drenowały głębokie piętro górnojurajskie. Istniejące już w tym czasie studnie miejskie w rynku Janowa i Złotego Potoku były także głębokie. Ze względu na ich intensywne użytkowanie przez całą społeczność miejską, musiały być bardzo zasobne, a warunek ten spełniały wody głębszego piętra górnojurajskiego. W XVIII i XIX w. usytuowane wzdłuż Wiercicy osady korzystały prawie wyłącznie z wód rzeki i źródeł. Nie istniała potrzeba budowania studni.

W pierwszej połowie XX w. następował przestrzenny rozwój Złotego Potoku wzdłuż lewego brzegu Wiercicy. Rozwijające się jednorodzinne budownictwo w dzielnicy Zarzecze, opierało się na płytkich, indywidualnych studniach gospodarskich. Większość zinventaryzowanych tam studni pochodzi z lat 1920–1960.

Przestrzenne rozmieszczenie studni gospodarskich

W rozmieszczeniu studni można dostrzegać określone prawidłowości, które odzwierciedlają proces rozwoju procesów osadniczych, hierarchię własności i władzy, a także strukturę użytkowania ziemi. Analiza rozmieszczenia studni na obszarze objętym badaniami, pozwala zauważyć wyraźne dwie grupy obiektów. Pierwsza z nich koncentruje się wzdłuż dróg i szlaków wędrownych. Układ taki odzwierciedleniem oczywistej potrzeby zaopatrzenia ludności w wodę (Myga-Piątek, 1997). W większości przypadków studnia wyznaczała centrum wsi. Lokalizowana była w miejscach powszechnie dostępnym, przy drodze lub placu. Studnie te posiadają zwykle bardzo ciekawą architekturę.

Druga grupa studni rozmieszczona jest bardziej chaotycznie po lasach i polach. Większość z nich powstała w czasach gospodarki folwarcznej. Usytuowanie tych obiektów wskazuje na próby poszukiwania wody w różnych obszarach wzmózonej aktywności człowieka. Wywiady z mieszkańcami regionu potwierdzają ich przypadkową lokalizację. Studnie te, wykorzystując zazwyczaj poziom czwartorzędowy stanowiły często jedyny sposób uzupełnienia zapasów wody w oddali od zabudowań gospodarczych. Zwykle są to wykute w skale otwory o bardzo prostej, dębowej lub kamiennej obudowie, niczym nie zabezpieczone. Część z nich należy do tzw. studni „dzikich”, przypominających małe oczka krasowe. Obecnie większość z nich służy za miejsce wodopoju zwierzyny połowymi.

Zarys ewolucji morfogenetycznej studni

Studia nad materiałami ikonograficznymi, analiza archiwalnych źródeł pisanych, literatury archeologicznej oraz prace terenowe (w tym ankiety i wywiady) pozwalają odtworzyć proces morfogenezy studni.

Pierwotnie, w pradziejach były to naturalne zagłębienia wypełnione wodą, które tworzyły się w miejscach wykotów, po silnych wichurach oraz niewielkie oczka krasowe. Często płytki poziom wód podziemnych odsłaniał się podczas prac gómiczych w wyrobiskach i wygrzebiskach krzemienia. Otwory te należy uznać za praprotę studni. Obserwacje wówczas czynione przez człowieka były inspiracją dla celowego poszukiwania wody. Pierwsze zmiarki o studniach budowanych specjalnie na potrzeby pozyskiwania wody pochodzą na

ziemi częstochowskiej z czasów kultury przeworskiej, kiedy to powstawały studnie o dębowo-zrębowej konstrukcji (Młodkowska-Przepiórowska, 1995). Nadal jednak, w kulturach pradziejowych i wczesnośredniowiecznych, głównym punktem poboru wody były przede wszystkim źródła, które wzmacniano i pogłębiano na użytek lokalnych społeczności.

W okresie od średniowiecza do czasów gospodarki folwarczno-dworskiej Wyżyna Częstochowska była obszarem wzmózonego osadnictwa. Przebieg procesów zagospodarowania tego terenu przez człowieka był tematem osobnego omówienia (Myga-Piątek, 1999b). Klasyczna forma studni w dzisiejszym rozumieniu tego słowa pojawiała się na wszystkich niemal dziedzińcach zamkowych, w grodziskach i strażnicach. Studnie budowano także w powstających osadach: Moczydło (1257), Złoty Potok (1325), Leśniów (1326), Przewodiszowice (1382), Zawada (1393), Lutowiec (1399), Suliszowice (1412), Jaroszków (1428), Trzebnów (1436), Żarki (1439), Pabianice (1450), Piasek (1470), Czatachowa (1529), Gorków (1531), Janów (1696). Analizując wyłącznie formę napowierzchniową tych obiektów należy uwypuklić rolę materiału lokalnego przy ich konstrukcji. Były to w przeważającej mierze studnie obudowywane blokami wapienia i wzmacniane balami dębowymi. Zwykle ich wyłot wieńczył spadzisty dach. Urządzeniem czerpiącym typowym dla studni tego regionu był zawsze kołowrót, gdyż na potrzeby studni „gminnych”, „gromadzkich” lub „dworskich” woda czerpana była ze znacznych głębokości (poniżej 20 m p.p.t.). W trakcie okresu gospodarki dworskiej nie można wyróżnić szczególnych etapów ewolucji formy studni. Sporadycznie budowano studnie z żurawiem (Suliszowice-Zastudnie, Żuraw – co w przypadku tej ostatniej odzwierciedla się w nazwie osady). Obiekty o obudowie dębowo-wapiennej z drewnianym daszkiem można uznać za tradycyjną formę dla tej części Wyżyny Częstochowskiej.

W początkach XX wieku wraz z doskonaleniem technik uprawy roli i wzrostem postępu technologii, można było obserwować wprowadzanie do konstrukcji studni podzespołów pochodzących z urządzeń wykorzystywanych w procesie produkcji rolnej – sprzętu rolniczego tj. przekładnie, koła zamachowe, które nadawały formie tutejszych studni specyficzny, rodzimy walor. Nadal pielęgnowane były stare założenia studni. Wiele z nich wielokrotnie przebudowywano i rekonstruowano, wprowadzając z czasem cegły, do obudowy wewnętrznej otworu studziennego.

W pierwszym dwudziestolecu gospodarki socjalistycznej (1945-1965) studnie nadal były pielęgnowane i konserwowane na użytek miejscowych społeczności. Podczas remontu i rekonstrukcji najczęściej wykorzystywano betonowe cembrowiny. Daszek drewniany zastępowano metalowym. Podłączenie większości wsi do sieci wodociągowej (1965-1980) spowodowało destrukcję tych obiektów. Obecnie dominują studnie, których napowierzchniowa obudowa jest zredukowana do poziomu terenu, przykryte są betonowymi lub stalowymi deklami.

Począwszy od początku lat 90. XX w. wraz z upowszechnieniem się letniskowej zabudowy terenu Jury oraz odżywiania inicjatyw lokalnych zaczynają upowszechniać się przejawy dbałości o studnie. Wiele z nich jest remontowanych. Powstają nowe, stylizowane, wzorowane na tradycyjnym typie nowe obiekty.

Gospodarcza i społeczna rola studni

Morfologicznej ewolucji studni towarzyszyła przemiana ich gospodarczych i społecznych funkcji. Początkowo studnie pełniły wyłącznie rolę punktów poboru wody. Szczególnie w obszarach wysoczyznowych stanowiły jedyne źródło zaopatrzenia mieszkańców w wodę. W dolinach alternatywę stanowiły źródła. Z czasem wraz z upowszechnianiem się gospodarki

hodowlanej studnie stały się punktami wodopojów. Stąd w architekturze tych obiektów powszechnie były korytka i rynny, którymi odprowadzana była woda do większych balii i wanien. Płytkie studnie budowane w indywidualnych zagrodach były dodatkowo wykorzystywane jako chłodnie i spiżarki na produkty spożywcze.

Stopniowo studnie zaczynały organizować życie lokalnych społeczności. Okolica studni była miejscem spotkań, wymiany poglądów i komentarzy. Podobnie jak źródła stawały się miejscami świętymi, które otaczała atmosfera kultu. Sama studnia była społeczną własnością i jako taka była chroniona jej wewnętrznym prawem. W trakcie wojen i politycznych niepokojów studnia jednoczyła mieszkańców, jako symbol ich przetrwania. Organizowano ochronę studni przed zatruciem lub zasypaniem. Punktowy pobór wody stworzył potrzebę nowego zawodu – woziwody, który dostarczał ją w odleglejsze punkty osady oraz do śródeślnych przysiółków.

Z czasem, gdy na wieś dotarły wodociągi, sami mieszkańcy zaczęli postrzegać studnie jako zbyt cenny element architektury ich wsi. Obecnie, w czasach „przebudzenia etnicznego” przywracana jest ich niegdysiejsza społeczna rola.

Etap II – Waloryzacja

W badaniach waloryzacyjnych pierwszym krokiem była próba określenia wartości studni jako obiektu architektonicznego. Należało uwzględnić tu wielość czynników mogących świadczyć o wartości materialnej oraz niematerialnej tych obiektów. Autorka posłużyła się tutaj kryteriami które przyjmują architektki krajobrazu (Pawłowska, Swaryczewska, 2002, Dąbrowska-Budziko, 2001).

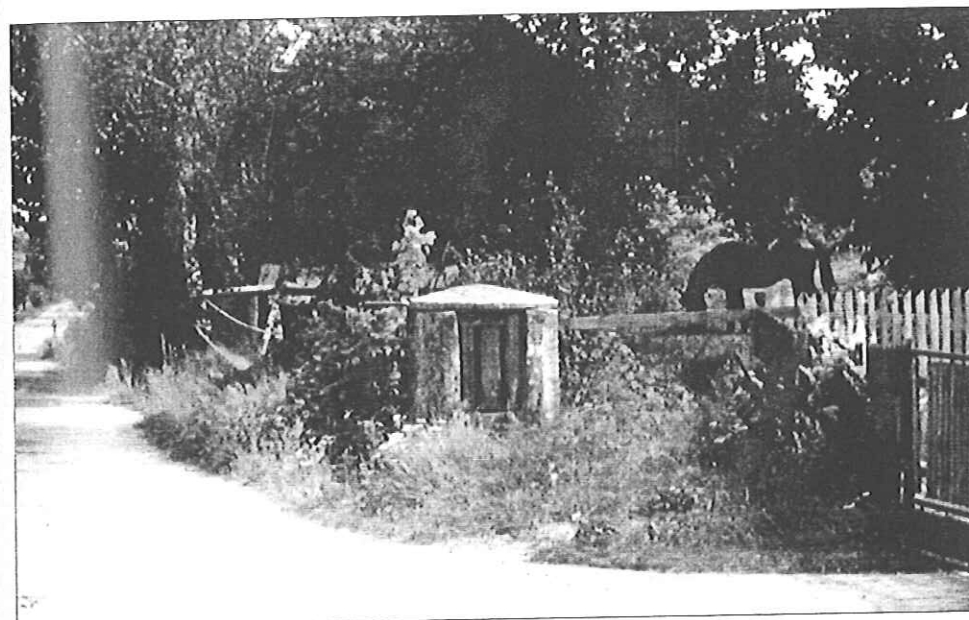
Jednym z ważniejszych kryteriów zabytku jest jego *dawność*. Pamiętając o powszechnie przyjętej prawidłowości, iż o randze zabytku decyduje jego wiek, koniecznym było zgromadzenie informacji na temat roku powstania studni. Wiek studni na badanym obszarze jest niezwykle zróżnicowany, co zostało już ujęte w tabeli 2. Kryterium dawności spełnia wiele studni zachowanych jeszcze z czasów gospodarki dworskiej. W latach 1801-1920 powstało co najmniej 45 studni, przy czym najstarsza, zachowana z nich, to studnia na rynku w Janowie (zbudowana wraz z powstaniem miasta w 1696r.).

Drugim podstawowym kryterium wartości obiektów zabytkowych jest ich *historyczność* – gdy obiekty dokumentują ważne wydarzenia, zjawiska lub procesy z przeszłości. Studni, które reprezentują taką wartość jest kilka. Wspomniana powyżej studnia na rynku w Janowie była jedynym źródłem zaopatrzenia w wodę dla miasta, do czasu pamiętnej bitwy 5/6 lipca 1863 r. kiedy to w odwecie za poniesioną klęskę żołnierze carscy podpalali domostwa, a pomordowanych wrzucali do janowskiej studni (fot. 4). Od tego czasu zaprzestano czerpania z niej wody. Podobną historyczną wartość może mieć wiele studni „dworskich”, „gromadzkich” i „gminnych” (fot. 1-3). Należy tu wskazać na studnie w Piekle i Ludwinowie.

Trzecim wyznacznikiem wartości obiektów uznawanych za zabytkowe jest ich *estetyczna forma*. W tym przypadku opieramy się zwykle na subiektywnym kryterium piękna. Przy czym niekoniecznie kierujemy się przy tym warunkiem autentyczności obiektu. W związku z tym kryterium pojawia się w zupełnie nowe zjawisko, jakim jest powstawanie studni „stylizowanych” na staro, które budowane są współcześnie jako element kompozycji ogrodowej na posesjach letniskowych np. w Trzebniowie, Ludwinowie, Zaborzu. Część z nich jest w swej formie architektoniczną „perelką” ale nie posiada ani waloru dawności, ani historyczności. Co więcej, coraz częściej studnie te, to wyłącznie estetyczna nadbudowa, użytkowana jako kwietniki lub stelaż pod kwitnące pnącza.

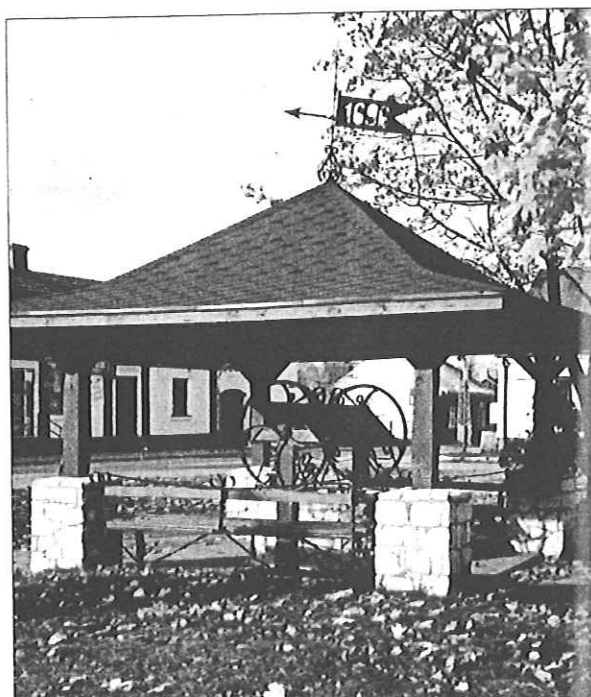
Fot. 1. Studnia „gminna” w Pabianicach.
Photo 1. Communal well in Pabianice.

Fot. 2. Studnia „gromadzka” w Ludwinowie.
Photo 2. District well in Ludwinów.

Fot. 3. Studnia „dworska” w Siedlcu-Piekle.
Photo 3. Well of a manor in Siedlec-Piekle.

Fot. 4. Odremontowana studnia
miejska w Janowie.
Photo 4. Reconstructed town well

Z powyższym wyróżnikiem wartości zbieżna jest kolejna cecha, która mianuje obiekt do rangi zabytkowego. Jest nim *wartość krajobrazowa*. Istotne przy tym jest ujęcie studni w większym otoczeniu, w pewnej kompozycyjnej całości, gdzie liczy się także ekspozycja i cała sceneria wpływająca na percepcje potencjalnego zabytku. Z tą kategorią wiążą się zasady kompozycji przestrzennej. Istotne jest przy tym harmonijne współbrzmienie wszystkich składników przyrodniczych i kulturowych krajobrazu, w których analizowany obiekt stanowi swoiste centrum uwagi i istotę tej kompozycji (Bogdanowski, 1976). Na badanym terenie miejsc takich jest kilka. W każdym z nich to właśnie studnia stanowi przestrzenną dominantę, gdyż są izolowane od innych elementów wiejskiej zagrody. Usytuowane są samotniczo na skraju lasu, który stanowi wnętrze krajobrazowe. Na podkreślenie zasługuje studnia w Suliszowicach-Zastudniu, Podlesiu, Ludwinowie i Zrębicach.

Kolejnym aspektem wartości materialnej obiektów jest ich *autentyczna substancja*. Jeżeli istnieją obiekty, w stosunku do których możemy przyjąć, iż są autentyczne to tym samym stanowią one bardzo istotne źródło wiedzy o technologii budowy i konstrukcji, a pośrednio możemy wnosić o poziom rozwoju techniki w zakresie budownictwa hydrotechnicznego. Informacje te w połączeniu z materiałami ikonograficznymi, archiwalnymi źródłami pisanymi dają podstawę uogólnień – możliwe jest wychwycenie zasadniczych związków i odrębności kulturowych, zasięgu występowania wzorów. Na Wyżynie Częstochowskiej tą autentyczną substancją jest wapień, który występuje w połączeniu z dębowymi balami. Studnie wyposażane były także w sprzęt gospodarski jak koła zamachowe od siczek itp. W tym aspekcie najwyższą wartość przedstawia studnia w Piekle.

Bardzo istotnym wyróżnikiem wartości studni jako obiektów zabytkowych jest ich *wyjątkowość*. Decyduje tu jednorazowy, absolutnie oryginalny wzór, który powoduje, iż obiekt ten odbieramy jako odmienną od zwyczajności, swoistą rzadkość (w najwyższej postaci jako unikatowość). Ta oryginalność kontrastuje z powszechnym ujednocnieniem formy studni (dominujący typ owalny z zamkniętym daszkiem). O istocie tej cechy niech świadczy fakt, iż „*kulturowa odrębność terytorialna jako hierarchiczna różnorodność zuniifikowanych części jest ostoją tożsamości wsi, dzielnic, miast, regionów i krajów. Dlatego wartość zabytku powinniśmy zawsze określać, biorąc pod uwagę jego rolę i pozycję w porządku odrębności terytorialnych*” (Pawłowska, Swaryczewska, 2002).

Kolejnym wskaźnikiem wartości obiektów zabytkowych jest ich *treść*, która urasta do rangi *symbolu*. Symboliczność może odnosić się do miejsca, ale także do jakiejś sprawy, idei, kultury (w tym stylu), władzy, stosunków społeczno-gospodarczych, w tym własności. Do czasów powojennych studnie były najistotniejszym elementem wiejskiej osady. Pełniły także ważną rolę w małych miasteczkach. Były nie tylko najważniejszym punktem zaopatrzenia w wodę, ale i miejscem świętym, symbolem centrum, którego ranga da się porównać wyłącznie z rolą źródeł, które stanowiły w tych czasach drugi istotny sposób zaopatrzenia w wodę mieszkańców. Studnia podobnie jak źródło była symbolem życia. Pamięć o trudach budowy studni wzmacniała ludzką solidarność, a dbałość i troska o te obiekty przejawiała się w licznych pracach remontowych. Studnie były także symbolem tożsamości mieszkańców. Okolice studni była swoistego rodzaju forum na którym codziennie spotykali się ludzie – wymieniano informacje, komentowano wydarzenia. To tu tworzyła się i wzmacniała lokalna wspólnota. Były także symbolem władzy i własności (studnie „dworskie”). Wraz z unowocześnianiem wsi i małych miasteczek ranga symbolu studni upadła. Dostępność wody za pomocą sieci wodociągowej, uwolniła człowieka od troski o wodę. Obserwujemy, jak system wartości przyjmowany przez daną społeczność w określonym czasie zmienił się i dawne symbole przestają się liczyć, a wymowa studni nie jest już trafna.

Z powyższym kryterium wartości koresponduje następne jakim jest *wartość emocjonalna*. Obiekty zabytkowe jakimi są studnie mogą być źródłami nie tylko naszej wiedzy ale także emocji i uczuć. Zazwyczaj reagujemy emocjonalnie na piękną formę i znaczącą treść obiektów zabytkowych. Tak dzieje się także ze studniami, które jako składnik dziedzictwa kulturowego uznajemy za swoje. Takie spojrzenie na te małe obiekty architektury wodnej może stać się źródłem naszej nostalgii i uświadamia potrzebę obcowania z miejscami swojskimi. Ze studniami często wiążą się legendy i podania, które trwają w sferze mentalnościowej i stają się szansą na ratowanie symbolu studni. Zwyczajowo okolica studni nadal pełni funkcję centralną dla spotkań, organizowania lokalnych uroczystości. Jest tłem wydarzeń, które dokumentuje związki przywiązania i przynależności miejscowej społeczności z daną przestrzenią.

Ostatnim znaczącym kryterium przy ustalaniu wartości obiektów zabytkowych jest ich *rola użytkowa*. W przypadku studni ich upadek i stopniowa dewastacja wiążą się wprost z utratą roli użytkowej. Funkcja, którą pełniły i potrzeby jakie zaspakajały zmieniły się tak dalece, że obiekty te przestają być potrzebne. Z punktu widzenia elementarnego sensu ochrony zabytków wartość użytkowa nie jest szczególnie ważna. Obiekty nie mogą przestać być zabytkami gdy utraciły swą funkcję użytkową. Należy na sprawę popatrzeć z innej perspektywy. To przywrócenie funkcji użytkowej może być szansą na przetrwanie zabytku. Adaptacja studni ponownie na cele konsumpcji wody może stać się wielką atrakcją małych miasteczek i wiosek, leżących na szlaku turystycznym. Potwierdzeniem tego może być wzrastające zainteresowanie ludzi czerpaniem wody ze źródeł (Zygmunta w Złotym Potoku, w Zaborzu, w Zdowie). Ponownie docenia się walory smakowe i zdrowotne czystej wody. Otoczenie studni stałym nadzorem służb sanitarnych oraz konieczna ich architektoniczna rekonstrukcja może przyczynić się do podtrzymania wartości zabytkowej niektórych, najciekawszych obiektów, a jednocześnie znacząco wpłynąć na wzrost atrakcyjności osady. Jeden z najlepszych przykładów dbałości o studnie w tym regionie pochodzi z Jaroszowa, gdzie istnieje najgłębsza studnia w badanym terenie (78 m). Adaptacja obiektów zabytkowych do przywrócenia dawnej funkcji wymaga od projektantów, wykonawców i użytkowników wyczucia i znajomości regionalnych wzorów architektonicznych. Bardzo często dochodzi jednak do niszczenia studni, gdyż ani pierwotni właściciele, ani gmina nie mają środków na jej utrzymanie. Równie częstym przypadkiem jest towarzyszący temu brak świadomości wartości tych obiektów w lokalnych społeczności i władz samorządowych. Dlatego tak istotnym jest przełożenie naukowych badań na opracowania aplikacyjne, które mają zastosowanie w planach przestrzennego zagospodarowania i lokalnych strategiach rozwoju gmin (Myga-Piątek, Nita, 2002). W opracowaniach takich autorzy wykazali konkretne obiekty do ochrony jako zabytków dziedzictwa kulturowego. Należą tu m.in. studnia w Zagórzcu, Piekło, Żurawiu, Suliszowicach - Zastudniu, i Podlesiu.

WNIOSKI

1. Na podstawie wstępnych wyników porównawczych analiz ankietowych oraz inwentaryzacyjnych można stwierdzić: postępującą degradację ilościową i jakościową (chemiczną i mechaniczną) w zakresie:
 - likwidacji studni gospodarskich ulokowanych na posesjach prywatnych właścicieli;
 - przekształcanie studni na odbiorniki ścieków i wylewiska nieczystości (zmiana funkcji otworu studziennego);
 - likwidowanie napowierzchniowej nadbudowy studni (ubożenie struktury krajobrazu w zakresie eliminowania obiektów małej architektury wodnej);

2. Obserwuje się pojedyncze przypadki dbałości gmin o studnie „dworskie”, „pańskie”, „gminne” i „gromadzkie” – rekonstrukcje studni i otaczanie ich opieką konserwatorską.
3. Wprowadzane są do krajobrazu nowe – typizowane obiekty małej architektury wodnej będące wytworem rzemiosła na potrzeby rekreacji letniskowej – (standaryzowane studnie, lokowane na posesjach np. w formie kwietników).
4. Trwa niebezpieczna inicjatywa obudowywania źródlisk – bez konsultacji hydrologicznych i architektonicznych.
5. Wciąż u mieszkańców trwały pozostaje zwyczaj i przesąd, który zakazuje zasypywania studni. W tym należy upatrywać nadziei na zaangażowanie lokalnej inicjatywy społecznej w odbudowywanie tych obiektów.

LITERATURA

- Bogdanowski J., 1976: *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*. Ossolineum, Kraków – Wrocław.
- Dąbrowska-Budziło K., 2001: *Wartości niematerialne krajobrazu kulturowego*. [w:] Myga-Piątek U., (red.): *Krajobraz kulturowy – idee, wyzwania, problemy*. Wydział Nauk o Ziemi UŚ, Oddział katowicki PTG, Sosnowiec. s. 24-31.
- Dynowska I., 1983: *Źródła Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej i Miechowskiej*. Studia Ośr. Dok. Fizjogr. T. XI. Ośr. Dok. Fizjogr. T. 10. Ossolineum, Wrocław.
- Czarnecka I., 1975: *Reżim źródeł na Wyżynie Małopolskiej*. Prace IMGW, nr 6. s. 59-145.
- Heliasz Z. i in., 1987: *Objaśnienia do szczegółowej mapy geologicznej Polski w skali 1:50000*. Arkusz Janów. Wyd. Geologiczne.
- Kleczkowski A. S., 1972: *Wody powierzchniowe i podziemne Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej*. Studia Ośr. Dok. Fizjogr., PAN. s. 31-68.
- Leszkiewicz J., Różkowski A., Tyc A., 1991: *Dynamika wahań zwierciadła wód podziemnych poziomu górnojurajskiego i jej związek z opadami atmosferycznymi na przykładzie wybranych studni Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej (wyniki wstępne)*. [w:] *Przeobrażenia stosunków wodnych na obszarach silnej antropopresji*. Materiały Konf. Hydrograf., Sosnowiec. s. 26-43.
- Myga-Piątek U., 1997: *Studnie jako zanikający element krajobrazu kulturowego Wyżyny Częstochowskiej*. Czasop. Geograf., LXVIII, z. ¾. s. 327-340.
- Myga-Piątek U., 1999a: *Rola gospodarki wodnej w przemianach krajobrazu kulturowego zlewni górnej Wiercicy*. Maszynopis pracy doktorskiej. WNoZ UŚ, Sosnowiec.
- Myga-Piątek U., 1999b: *Genius loci Wyżyny Częstochowskiej w kontekście przyrodniczym i historycznym*. [w:] *Pallas Silesia*. T. III/1-2 (4-5). Fundacja Pallas Silesia, Katowice.
- Myga-Piątek U., 2001: *Ewolucja krajobrazu środkowej części Wyżyny Częstochowskiej – aspekty kulturowe*. [w:] *German K., Balon J., (red.): Przemiany środowiska przyrodniczego Polski a jego funkcjonowanie*. Problemy ekologii krajobrazu. T. X. s.357-365.
- Myga-Piątek U., Nita J., 2002: *Walory przyrodnicze i kulturowe gminy Janów*. Maszynopis. Urząd Gminy Janów.
- Pacholewski A., 1982: *Wybrane zagadnienia dotyczące hydrogeologii utworów jury górnej w zlewni Wiercicy (Złoty Potok)*. Przewodnik LIV Zjazdu Pol. Tow., Geol. Wyd. Geol., Warszawa.
- Pacholewski A., Różkowski A., 1982: *Badania eksperymentalnej zlewni podziemnej Wiercicy i jej bilansu hydrogeologicznego (Janów)*. Przewodnik LIV Zjazdu Pol. Tow. Geol. Wyd. Geol., Warszawa.
- Pawlowska K., 2001a: *Idea swojskości krajobrazu kulturowego*. [w:] Myga-Piątek U., (red.): *Krajobraz kulturowy – idee, wyzwania, problemy*. Wydział Nauk o Ziemi UŚ, Oddział Katowicki PTG, Sosnowiec. s. 95-102.
- Pawlowska K., 2001b: *Idea swojskości miasta*. Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków.
- Pawlowska K., Swaryczewska M., 2002: *Ochrona dziedzictwa kulturowego. Zarządzanie i partycypacja społeczna*. Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków.
- Plan ochrony rezerwatu Parkowe*, 2000. J. Hereźniak (red.). Maszynopis. Wojewódzki Konserwator Przyrody, Katowice.
- Różkowski A. (red.), i in., 1990: *Szczelinowo-krasowe zbiorniki wód podziemnych Monokliny Śląsko-Krakowskiej i problemy ich ochrony*. Wyd. SGGW-AR, Warszawa.
- Różkowski A., Leszkiewicz J., 1993: *Reakcje zwierciadła wód podziemnych poziomu górnojurajskiego na zasilanie opadowe i roztopowe w południowej części Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*. Współczesne problemy hydrologii, Wrocław.

- Rykiel Z., 2002: *Region kulturowy i jego istota*. [w:] Orłowska E., (red.): *Kultura jako przedmiot badań geograficznych*. Wrocław. s. 49-71.
- Szczepański A., 1977: *Dynamika wód podziemnych*. PWG, Warszawa.
- Ustawa o ochronie dóbr kultury z 15 lutego 1962 r. Dziennik Ustaw 99.98.1150 – teks ost. zm. 2001.03.30. Dz. U. 00.120.1268.
- Ustawa o ochronie przyrody z 16 października 1991r.
- Ustawa o zmianie ustawy o ochronie przyrody z 7 grudnia 2000 r.

SUMMARY

Historical wells in the landscape of the Częstochowa Upland

In the paper, wells have been discussed from two points of view: as a source of water for people and as declining elements of the cultural landscape, preserving protection of which should be considered as necessary. Those objects have been considered as small architecture objects of potential historical value, which determine the regional specificity of the Częstochowa Upland. From the formal point of view, none of the catalogued wells is a *monument* yet, as they have not been included in the register of monuments by conservation services (Cultural goods protection act of 1962; Nature conservation act of 1991). According to current regulations, the notion *cultural goods* should be used when referring to old objects of architectural interest. Only some *cultural goods* become *monuments*; others are commonly called *historical objects*.

The aim of the cataloguing works of the farm wells that were carried out in the selected region of the Częstochowa Upland (Żarki, Janów and Niegowa boroughs) was to compile author's typology and an attempt to valorize objects according to conservators' standards.

The analysis of distribution of farm wells was mainly possible basing on detailed survey and field mapping, interviews with inhabitants of the region, surveys, and comparing obtained results with available sources. Field works were combined with collecting photograph documentation and drawing sketches. The final target was to select a few small water architecture objects in an attempt to enter them into the register of monuments and start the procedure of their protection and reconstruction.

The criteria of well analysis at the cataloguing stage included:

Age and type of water-bearing formations, depth, internal structure, wellhead and types of protection, water-drawing devices, diameter and size of the well opening, architectural class, sanitary condition, usability, year of building.

In conservator's valorization works, the following criteria were considered: age, historical value, aesthetic form, landscape value, original substance, uniqueness, symbolic value, emotional value and usability of a well.

Dr Urszula Myga-Piątek
Zakład Dydaktyki Geografii
Katedra Geografii Fizycznej
Wydział Nauk o Ziemi
Uniwersytet Śląski
ul. Będzińska 60
41-200 Sosnowiec

PROBLEMY OCHRONY I KSZTAŁTOWANIA KRAJOBRAZU GÓRNEGO ŚLĄSKA

NA TLE DOŚWIADCZEŃ Z INNYCH REGIONÓW POLSKI

Red.: Andrzej T. JANKOWSKI, Urszula MYGA-PIĄTEK, Grzegorz JANKOWSKI
Wydział Nauk o Ziemi UŚ, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec, 2002

Jerzy Nita

WIZUALIZACJA ELEMENTÓW KRAJOBRAZOWYCH Z WYKORZYSTANIEM MODELI CYFROWYCH

WSTĘP

Podstawowym zadaniem wizualizacji jest wywoływanie wrażeń wzrokowych m.in. poprzez rozkład elementów kompozycji, eksponowanie powierzchni danego obiektu, oświetlenie, kolorystykę itp. Wizualizację możemy też rozumieć jako graficzne zobrazowanie danego modelu pojęciowego lub zjawiska np. przyrodniczego, wykonane z pomocą oprogramowania komputerowego. Współczesne pojęcie wizualizacji naukowej definiuje się jako zastosowanie technologii komputerowej do tworzenia prezentacji wizualnych, których celem jest ułatwienie rozwiązywania i rozumienia problemów (Taylor, 1994).

Krajobraz w niniejszym opracowaniu rozumiany będzie w ujęciu strukturalno-dynamicznym i funkcjonalnym typowym m.in. dla ekologii krajobrazu oraz fizjonomycznym – właściwym dla architektury krajobrazu. Zgodnie z powyższymi dziedzinami, krajobraz zajmuje wycinek przestrzeni i można go przedstawić na mapie. Charakteryzuje się określoną fizjonomią, jest systemem dynamicznym podlegającym ewolucji (Richling, Solon 1994). Odwzorowania krajobrazu za pomocą opisu, planu, widoku i modelu prezentowali w swojej pracy J. Bogdanowski i inni już w 1979 r.

Z punktu widzenia analiz krajobrazowych, metoda wizualizacyjna wydaje się jednym z kluczowych i optymalnych rozwiązań zarówno dla metodyki badawczej jak i sposobu prezentacji wyników opracowań (rys. 1). Nowy wymiar dla opracowań krajobrazowych wniosły możliwości komputerowego przetwarzania danych graficznych (obrazy lotnicze i satelitarne) oraz kartograficznych – modele DEM oraz DTM (rys. 2-4). W pracach nad zagadnieniami krajobrazowymi, z użyciem narzędzi GIS-u, celowe jest stosowanie wizualizacji zarówno w zakresie badań podstawowych, analiz obiektów i zjawisk jak również prezentacji wyników opracowań (Kraak, Ormeling, 1998). Najczęściej jednak stosowane i najlepiej rozwinięte są metody i narzędzia związane z prezentacją obiektów i procesów (Robinson i inni, 1995).

Zamiarem autora jest zwrócenie uwagi na rolę technik wizualizacji dla potrzeb inwentaryzacji i waloryzacji form krajobrazu. Metodyka badawcza oparta o wizualizację w pracach dotyczących krajobrazu jest szczególnie cenna, ponieważ daje możliwość zastąpienia klasycznej mapy papierowej mapami numerycznymi (wirtualnymi), połączonymi z bazami danych o różnorodnych obiektach przyrodniczych, architektonicznych i kulturowych itp. Baza danych i zawarta w niej informacja przestrzenna daje możliwość komputerowego tworzenia map wir-

tualnych, których treść uwzględnia różnorodne informacje o obiektach przyrodniczych, co w konsekwencji otwiera nowe możliwości badawcze. W dziedzinie badań krajobrazu metody te pozwalają na przetwarzanie obrazów cyfrowych i danych terenowych w przestrzenny model terenu oraz wizualizację na tym modelu rzeczywistych obiektów i ich kompozycji przestrzennych. Połączenie bardzo dużej ilości informacji z jej przestrzenną wizualizacją na modelach DEM (digital elevation model) i DTM (digital terrain model) oraz przetwarzanie komputerowe daje sposobność nie tylko kompleksowego ich opracowania naukowego ale zaplanowania całościowej i optymalnej ich ochrony. Metoda ta pozwala na prowadzenie teoretycznych eksperymentów w zakresie prognozowania potencjalnych stanów i trendów rozwoju fizjonomii środowiska do momentu opracowania najbardziej optymalnego rozwiązania w stosunku do przewidywanych form użytkowania lub ochrony.

W niniejszym artykule obszarem teoretycznych studiów w zakresie komputerowego modelowania krajobrazu jest Wyżyna Częstochowska. Podstawowymi walorami krajobrazu Wyżyny Częstochowskiej jest wysoka różnorodność wszystkich komponentów środowiska, w tym przede wszystkim decydująca o specyfice regionu silnie zróżnicowana rzeźba terenu z unikatowymi formami skalnymi w postaci ostańców skalnych.

CYFROWY MODEL KRAJOBRAZU

Najważniejszym sposobem obrazowania form krajobrazowych jest mapa. Podstawowym jej elementem jest dobry rysunek poziomicowy i rozmieszczenie elementów zagospodarowania przestrzennego. Zastąpienie klasycznego rysunku poziomicowego modelem cyfrowym powierzchni terenu oraz umieszczenie na nim elementów zagospodarowania przestrzennego daje nowe możliwości w zakresie pełnych analiz krajobrazu i pozwala na stworzenie *cyfrowego modelu krajobrazu*. Dzięki różnym modelom cyfrowym powierzchni ziemi, uzyskanie podstawowych parametrów opisujących elementarne formy terenu jest o wiele łatwiejsze i bardziej precyzyjne (Kozieł, 1998). Możemy w prosty i stosunkowo szybki sposób oszacować powierzchnie stoku, tarasu, przedstawić go wzorem matematycznym, podać uśrednione czy rzeczywiste kąty nachylenia powierzchni i nasłonecznienie czy też ekspozycje wybranych obiektów. Formy terenu oraz ich fragmenty mogą być zestawiane w tematyczne moduły. Na takich modułach możemy nakładać i oceniać proponowane zmiany w krajobrazie z pełną ich wizualizacją w dowolnej perspektywie, z możliwością nałożenia zdjęć lotniczych czy nawet satelitarnych (Chyborz, Nita 1999).

Badania krajobrazu, a szczególnie jego ocena oraz prognozowanie pożądanych zmian lub stanów zachowania, należą do szczególnie trudnych zadań nauk przyrodniczych. Złożoność zagadnień, a szczególnie parametrów przestrzennych opisujących krajobraz, opartych o różną dziedzinę naukową, często prowadzi do bardzo subiektywnych lub wręcz rozbieżnych wyników opracowań. Dobrym materiałem badawczym dla celów krajobrazowych jest ortofotomapa, która pozwala na obserwację obrazu różnych form krajobrazowych w tej samej skali odniesienia bez posługiwania się symboliką. Dzięki technikom komputerowym pojawiły się możliwości zobiektywizowania parametrów opisu i oceny form krajobrazowych oraz bardziej obiektywnego waloryzowania form krajobrazowych dla celów zarówno naukowych (teoretycznych) jak też praktycznych np. związanych z zagospodarowaniem przestrzennym. Cyfrowy model krajobrazu jest graficznym zobrazowaniem danych przestrzennych, przypisanych do modelu pojęciowego (np. przyrody nieożywionej) wykonany z pomocą oprogramowania i

nie istotne dla krajobrazu elementy. Daje on możliwość oszacowania rozmieszczenia i wizualizacji walorów w sposób szczególnie decydujących o wartości całego krajobrazu. W opracowaniach tego typu bardzo przydatne są prace z zakresu teledetekcji, np. ocena stanu szaty roślinnej czy też rozmieszczenia infrastruktury technicznej w obrębie systemu krajobrazowego. Model numeryczny daje duże możliwości w zakresie oceny wzajemnych relacji przestrzennych obiektów, które stanowią o wartości danego krajobrazu. Pozwala także na bezpieczne eksperymentowanie w zakresie potencjalnych zmian elementów krajobrazowych tak dobranych, aby indywidualny charakter i najistotniejsze cechy nie uległy zatraceniu.

ZASTOSOWANIA MODELI CYFROWYCH W BADANIACH KRAJOBRAZU

Badania krajobrazu zawsze miały wymiar przestrzenny; podstawowym narzędziem analiz jest treść mapy uzupełniona o dane statystyczne. Wykorzystywanie znacznej ilości danych przestrzennych, przy użyciu nowoczesnych komputerowych technik przetwarzania, daje możliwość budowania wielu tematycznie zróżnicowanych modeli kartograficznych, przedstawiających różne aspekty tego samego zjawiska. Modele cyfrowe, w których można uwzględnić znaczne ilości różnych danych i parametrów dają wprost nieograniczone możliwości wizualizowania zmienności krajobrazu.

Próby praktycznego wykorzystania modeli cyfrowych w analizach dotyczących prognozowania zmienności krajobrazu przeprowadzono w ramach przygotowania Atlasu Map Numerycznych (Nita, 1999, 2000). Prace te dotyczyły m.in. praktycznego wykorzystania i zastosowania modeli cyfrowych w badaniach krajobrazu dla celów prowadzenia analiz i syntez związanych z waloryzacją naturalnych elementów krajobrazu dla potrzeb planu ochrony rezerwatu „Parkowe” oraz na potrzeby planów zagospodarowania przestrzennego gmin i ich strategii rozwoju (Myga-Piątek, Nita, 2000, 2002). Okolice doliny Wiercicy (Wyżyna Częstochowska) stały się w tym przypadku terenem eksperymentalnym dla wykorzystania modeli przestrzennych i w dalszej kolejności wdrożenia proponowanych zmian. Teren ten był stosunkowo trudny do modelowania, ponieważ najbardziej wartościowe elementy przyrody nieożywionej, czyli ostańce skalne zajmują niewielką powierzchnię i są zdominowane przez szatę roślinną – lasy sosnowe i bukowe. Ostańcowe formy skalne Wyżyny Częstochowskiej nie posiadają też opracowań geodezyjnych, a na mapach przedstawiane są w postaci uproszczonych wieloboków i poligonów. Dlatego oprócz tradycyjnych map topograficznych i ortofotomapy wykorzystano modele terenu z zdjęciami lotniczymi, uzupełnione pomiarami ostańców wykonanymi przy pomocy GPS-u (rys. 3).

Przeprowadzone prace dowiodły, że krajobraz Wyżyny Częstochowskiej jest interesującym przedmiotem badań z zastosowaniem modeli cyfrowych, ponieważ jego największe wartości są związane z naturalnymi formami terenu. Jednym z podstawowych zagadnień badawczych jest ustalenie rangi form przyrody nieożywionej (głównie ostańców) w walorach krajobrazowych regionu. W badanym obszarze wytypowano strefy o największej wartości dla krajobrazu Wyżyny Częstochowskiej. Podjęto próbę zobiektywizowania oceny form krajobrazowych na podstawie wymiernych parametrów opartych o ortofotomapę, modele numeryczne i analizę zdjęć lotniczych oraz satelitarnych pozyskanych z satelity „Aster”.

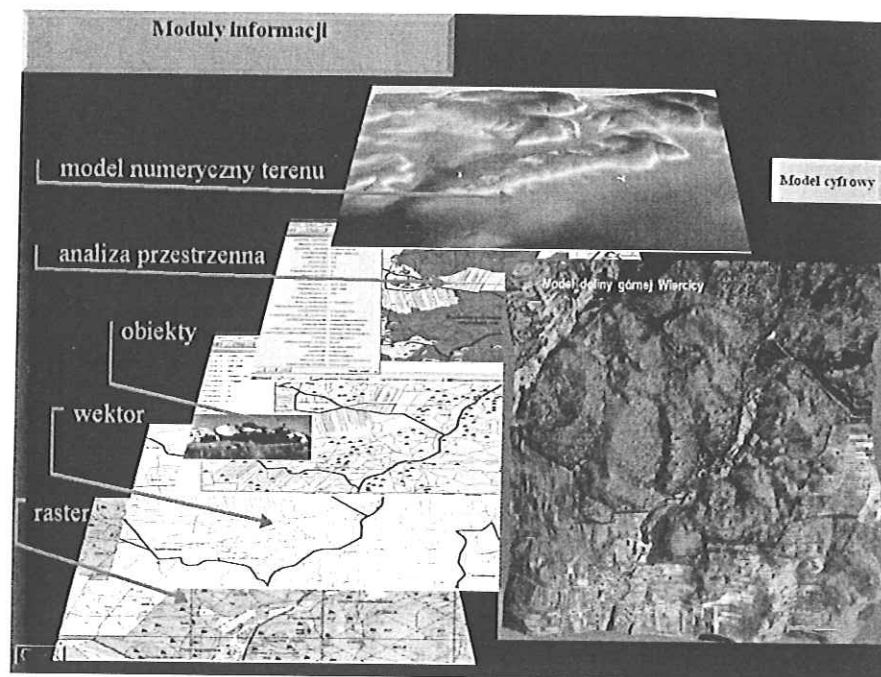
Dla celów waloryzacji i oceny danego krajobrazu z wykorzystaniem modeli kopiarz...

Badania krajobrazu Wyżyny Częstochowskiej prowadzone przez autora w wymiarze fragmentarycznym, odnoszą się tylko do tych aspektów oceny wartości krajobrazu, która ma bezpośredni związek z budową geologiczną i rzeźbą (przyrodą nieożywioną) (Nita, Nita 1994). Badania nad krajobrazem prowadzone były w dwóch aspektach: a) interpretacji i analizy materiałów fotograficznych zestawianych na modelach numerycznych terenu; b) rozwoju form ostańcowych oraz zmian geologiczno-geomorfologicznych w ich otoczeniu i relacji przestrzennych tych przeobrażeń.

Przyjęcie jako podstawowych kryteriów geomorfologicznych waloryzowania obiektów krajobrazowych i ustanowienie na ich podstawie metody dominującej w pracach nad krajobrazem, pozwala na opracowanie wielu zagadnień z wykorzystaniem modeli cyfrowych w badaniach krajobrazu takich jak:

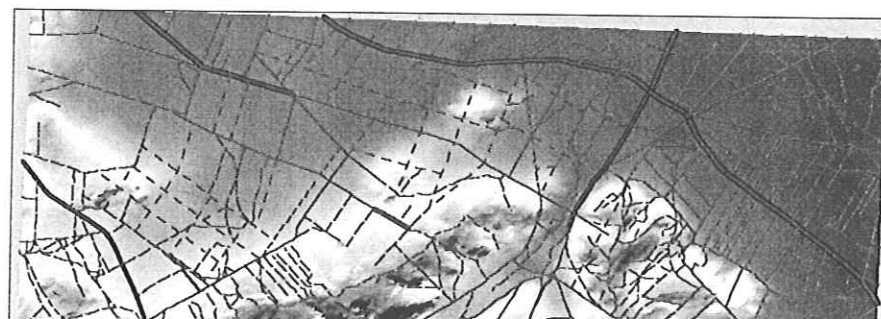
- kartowanie w układzie dwuwymiarowym (2D) i trójwymiarowym (3D) form terenu;
- analiza i interpretacja form pokrywających teren i zaklasyfikowanie ich komputerowo do stworzonej kategorii waloryzacyjnej elementów morfologicznych krajobrazu;
- wyszukiwania elementów pokrycia terenu wg zestawionych kryteriów wpływających na podniesienie lub obniżenie rangi danego terenu;
- ocena wyeksponowania elementów podstawowych i drugoplanowych dla wartości krajobrazu;
- analiza wielkości nachylenia terenu jako funkcji urozmaicenia terenu;
- oświetlenie i ekspozycja stoków danej formy jako funkcja wyeksponowania obiektu w terenie;
- ocena panoramy i stopnia widoczności podstawowych obiektów stanowiących o wartości obszaru;
- ocena fototonalna (oparta o jednorodną lub intensywną zmienność pól fototonalnych w obrębie form krajobrazowych);
- analiza kartometryczna z przydzieleniem punktacji dla danej jednostki terenowej za wartość krajobrazową dla danego obiektu;
- kreowanie komputerowe modelu (kartoblokdiagramu) wartości waloryzowanych;
- prognozowanie potencjalnych zmian w obrębie krajobrazu i ocenie ich wpływu na realną wartość krajobrazu;

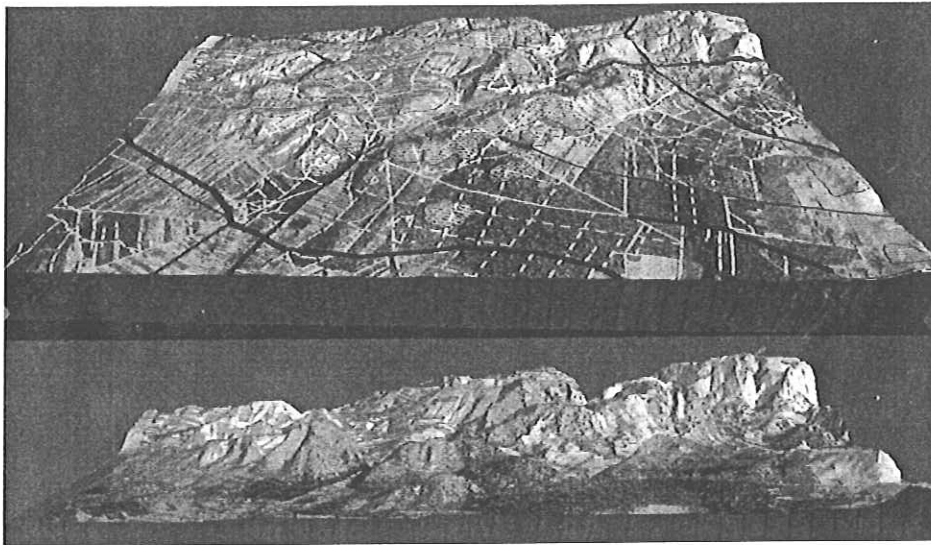
Prace te doprowadziły do powstania tematycznych map cyfrowych wybranych elementów, bądź modułów krajobrazu wizualizowanych na modelach 3D (przestrzenny obraz powierzchni terenu). W ten sposób wszystkie elementy krajobrazu dające się zapisać w bazie danych opisowych i wektorowych, pozwalają na trójwymiarowe przedstawienie w obrębie przestrzeni przyrodniczej (Ołdak, 1994; Magnuszewski, 1999; Nita, 2001). Modele cyfrowe umożliwiają opracowanie wielu zagadnień i dają odpowiedzi na wiele pytań, co umożliwia stwierdzenie pewnych prawidłowości i trendów trudnych do wykrycia przy analizie pojedyn-

Rys. 1. Moduły informacji istotne dla badań krajobrazowych (raster, wektor, obiekt, analiza przestrzenna, model numeryczny terenu).

Fig. 1. GIS layers (modules) important for landscape research (raster, vector, objects, spatial analysis, Digital Terrain Model).

Rys. 3. Widok 3D modelu DTM z wychodniami wapienia skalistego. Metoda z nakładaniem zdjęć lotniczych na profile 3D, może być używana do konstruowania blokdiagramów i prezentacji terenu.

Fig. 3. 3D view of DTM port with limes outcrops the of rocky limestone an import element or the landscape value. Rocky limestone is on important element of landscape value. 3D method superimposed vita oared photo could be used to construct block – diagnose presenting terrain profile see button post

Rys. 4. Model DTM skorygowany geometrycznie z nałożonym zdjęciem lotniczym po analizie wpływu szaty roślinnej na wartość krajobrazu (niebieskie marmurkowe barwy to tereny nie będące uprawami rolniczymi, zielone

Model z zestawionymi modułami krajobrazowymi jest kartograficznym zbiorem uniwersalnych prawideł, trendów i prognoz, które ujawniły się w trakcie analiz (Nita, 2001). Jest to opis graficzny (numeryczny) aktualnego stanu krajobrazu oraz jest próbą prognozowania przyszłych postaci środowiska naturalnego. Analizy tego typu dostarczają przestrzennych, ilustrowanych grafiką informacji do podejmowania decyzji odnośnie lokalizowania obiektów infrastruktury gospodarczej, a szczególnie zakładów przemysłowych, bez szkody dla wartości krajobrazowych. Opracowania stwierdzające niekorzystne zmiany pozwolą na zapobieganie zagrożeniom i dalszej degradacji środowiska naturalnego i jego fizjonomii. Cyfrowe modele krajobrazowe można wykorzystać na przykład do następujących celów:

- monitoringu i oceny stanu krajobrazu naturalnego;
- ocen przemian i perspektyw rozwoju krajobrazu;
- analiz wpływu infrastruktury technicznej na wartość krajobrazu;
- planowania i podejmowania decyzji, obejmujących obiekty o charakterze przestrzennym, m. in. lokalizowania obiektów infrastruktury gospodarczej;
- nadzoru i organizowania infrastruktury turystycznej, ruchu turystycznego, tworzenia nowych szlaków, modyfikacji i optymalizacji istniejących;
- waloryzowania i inwentaryzacji obiektów mających wartość krajobrazową, np. kulturową, przyrodniczą, architektoniczną, itp.
- planowania opieki nad obiektami wpływającymi na wartość krajobrazową regionu;
- analiz trendów oraz prognozowania zagrożeń ochrony istniejących zasobów krajobrazu naturalnego;
- promocji i reklamy internetowej z wykorzystaniem zasobów zgromadzonych w bazach, a w szczególności upowszechniania wiedzy z zakresu ochrony krajobrazu;
- wizualizacji opracowań krajobrazowych – z wykorzystaniem wszelkiego rodzaju numerycznych map tematycznych i innych materiałów kartograficznych np. ortofotomapy.

Pozyskanie pełnych materiałów geodezyjnych do tworzenia modeli numerycznych jest trudne i wymaga ich samodzielnego wykonywania. Dlatego dla celów testowych prowadzono prace wyżej opisaną metodą, ograniczając się do wybranych fragmentów Wyżyny Częstochowskiej. Metodyka taka pozwala na ocenę krajobrazu bez uciekania się do drogiej metody związanych z analizą poszczególnych elementów i obiektów krajobrazu w terenie. W pracach tych wykorzystano zdjęcia lotnicze i satelitarne oraz tradycyjne materiały kartograficzne już opracowane oraz oprogramowanie do map numerycznych. Metody komputerowego przetwarzania danych dają możliwości wykorzystania własnych materiałów kartograficznych i informacji o obiektach z różnych baz, wzbogacających treści mapy. Zatem mapy numeryczne i modele cyfrowe dają nowe nieograniczone możliwości analiz, syntez i interpretacji modułów tematycznych dla ochrony krajobrazu i środowiska naturalnego.

LITERATURA

- Bogdanowski J., Łuczyńska-Bruzda M., Novak Z., 1979: *Architektura krajobrazu*. Warszawa – Kraków.
- Chybiorz R., Nita J., 1999: *Analiza wybranych elementów środowiska przyrodniczego z wykorzystaniem map cyfrowych i interpretacji zdjęć lotniczych*. Archiwum Fotogrametrii, Kartografii i Teledetekcji. Vol. 9.
- Kozieł Z., 1998: *Geokompozycyjne aspekty modelowania rzeźby terenu*. Materiały konferencyjne „Problemy kartografii tematycznej”. Kazimierz Dolny, 8-10 października 1998 r.
- Kraak M. J., Ormeling F., 1998: *Kartografia wizualizacja danych przestrzennych*. PWN, Warszawa.
- Magnuszewski A., 1999: *GIS w geografii fizycznej*. PWN, Warszawa.

- Myga-Piątek U., Nita J., 2000: *The use of numerical models in valorisation and reconstruction of landscape elements on the basis of „Parkowe” Reservation*. Croatian GIS Association. "GIS Croatia 2000" International Conference and Exhibition Proceedings.
- Myga-Piątek U., Nita J., 2002: *Compilation of numerical thematic maps regarding natural-cultural values for the needs territorial self-government on the example of the civil parish Janów (Częstochowska Upland)*. [in:] GIS Odyssey 2002 International Conference and Exhibition Proceedings. Trogir – Split – Dubrovnik.
- Nita J., Nita M., 1994: *Waloryzacja form skalnych środkowej części Parku Krajobrazowego „Orle Gniazda”*. Zarząd Zespołu Jurajskich Parków Krajobrazowych woj. katowickiego, Dąbrowa Górnicza.
- Nita J., 1999: *Atlas Map Numerycznych. Analiza zmian przestrzennych wybranych elementów środowiska przyrodniczego w oparciu o mapy numeryczne i interpretację zdjęć lotniczych oraz badania terenowe na ark. 522.121*. Geodezyjny Urząd Wojewódzki, Katowice.
- Nita J., 2000: *Atlas Map Numerycznych. Analiza zmian przestrzennych wybranych elementów środowiska przyrodniczego, w oparciu o mapy numeryczne i interpretację zdjęć lotniczych oraz badania terenowe na ark. 522.111*. Geodezyjny Urząd Wojewódzki, Katowice.
- Nita J., 2001: *Using a database and numerical maps on the example of monadnocks valorization in "Orle Gniazda" Landscape Park*. GIS International Conference, Warszawa – Poland.
- Oldak A., 1994: *Zastosowanie systemów informacji geograficznej do analizy wybranych cech środowisk przyrodniczych*. Przegląd Geograficzny. R. XXXIX, z.1, Warszawa.
- Richling A., Solon J., 1994: *Ekologia krajobrazu*. PWN, Warszawa.
- Robinson A. H., Morrison J. L., Muhrcke P. C., Kimerling A. J., Guptill S. C., 1995: *Elements of cartography*. 6th edition. New York.
- Taylor D. R. F., 1994: *Cartographic visualization and spatial data handling. Advances in GIS. Proceedings 6th International Symposium on Spatial Data Handling*. London.

SUMMARY

Visualization of landscape elements using digital models

Visualization in papers regarding cataloguing and valorization of landscape formations is particularly valuable because it gives an opportunity to replace classical paper maps with numeric (virtual) ones, connected to databases of various natural, architectonic, cultural and other objects. New possibilities of terrain data processing and visualization in the field of landscape research make it possible not only to create a numeric model of terrain, but also to visualize real objects and their spatial arrangement in such a model. Combination of a large amount of information with its spatial visualization in DEM and DTM models, along with computer data processing allow for planning the development of landscape reserves, as well as full and optimized protection of these reserves. Visualization allows for nature-friendly experimentation on the digital model of landscape, which can take as long as necessary to find the most optimized solution for its protection and improvement with no damage to the environment.

Dr Jerzy Nita
Katedra Geologii Podstawowej
Wydział Nauk o Ziemi
Uniwersytet Śląski
ul. Będzińska 60
41-200 Sosnowiec

PROBLEMY OCHRONY I KSZTAŁTOWANIA KRAJOBRAZU GÓRNEGO ŚLĄSKA

NA TLE DOŚWIADCZEŃ Z INNYCH REGIONÓW POLSKI
Red.: Andrzej T. JANKOWSKI, Urszula MYGA-PIĄTEK, Grzegorz JANKOWSKI
Wydział Nauk o Ziemi UŚ, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec, 2002

Zbigniew Caputa

PRZYSIÓŁKI JAKO ELEMENT KRAJOBRAZU BESKIDU ŻYWIECKIEGO

WPROWADZENIE

Krajobraz — to scalony obraz środowiska przyrodniczego i kulturowego. Atrakcyjność miejsca czy krajobrazu oceniamy na podstawie poszczególnych walorów jego fizjonomii (forny terenu, jakości gleby, topoklimatu, występowania wód otwartych, roślinności, zwierząt, wreszcie człowieka oraz prac przez niego wykonywanych). Decydują one o sposobie jego odbioru. Piękno krajobrazu przysiółków Beskidu Żywieckiego, na które składa się występowanie na jednym miejscu wyżej wymienionych elementów, czyni je atrakcyjnym dla rekreacji i turystyki. Działalność ludzka, która zaznacza się w tym krajobrazie zasługuje na szczególną uwagę. Z jednej strony krajobraz inspirował człowieka, ale również stymulował pewne określone rozwiązania i zmuszał do wypracowania swoistej ekonomiki przeżycia, ponieważ działalność ludzka uzależniona jest od okoliczności zarówno przyrodniczych, jak i społeczno-kulturowych warunków danego obszaru (Pulinowa, 1997; Kłodnicki, 1996).

Człowiek przekształca krajobraz zależnie od swoich potrzeb, nie zawsze ta ewolucja krajobrazu jest uświadamiana i odpowiedzialna. Uświadamiona obecność człowieka jako elementu krajobrazu powinna sprzyjać budowaniu zrównoważonej koewolucji człowieka i przyrody. Artykuł ten jest przyczynkiem do zrozumienia ewolucji krajobrazu od momentu pojawiania się pierwszych pasterzy na halach i polanach przez osadnictwo polaniarskie po przysiółki trwale wpisane w krajobraz Beskidu Żywieckiego.

Podstawowy trzon osadniczy żywiecczyzny stanowili osadnicy z południowej Małopolski. Tworzyli oni tzw. wsie rolne, zajmując się głównie rolnictwem. Drugi etap stanowi przeciwstawny prąd osadniczy i wiązał się z przybyłą tutaj ludnością wołoską (Poniedziałek, 1985). Fala wołoska pod względem etnicznym była mocno wymieszana (XVII w.) i zajmowała się obok pasterstwa również gospodarką leśną (Broda, 1956; Leńczowski, 1980). Ostatnim etapem było osadnictwo typu polaniarskiego, miało ono miejsce z początkiem XVIII w. Osadnictwo tego typu polegało na wyrabianiu polan wśród dworskich lasów na których stawiano budynki gospodarcze. Powodem był brak pastwisk i pól uprawnych w pobliżu wsi, który zmuszał do wyprowadzenia dobytku w wyższe partie zboczy. Wśród tzw. polaniarzy najliczniejszą grupę stanowili łazęgi jak również biedota wiejska. Polany dały początek licznym przysiółkom na żywiecczyźnie (Poniedziałek, 1985).

Osadnictwo górskie przysiółków rozwijało się głównie na zboczach południowych. Przysiółki rozproszone są po górach, łąkach i polanach śródleśnych. Większość przysiółków nie stanowi osad zamkniętych, a domy lokalizowano i budowano zależnie od rzeźby

terenu i dostępności wody. Oprócz przysiółków spotyka się na tym terenie wiele domów i gospodarstw samotniczych, na które składa się dom mieszkalny i szereg budynków gospodarczych oraz należące do niego pola (Kielczewska-Zalewska, 1972).

Przez przysiółek górski rozumie się małą osadę wiejską (do 20 domów/zagród), gdzie ludność zajmuje się uprawą roślin, hodowlą i wypasem zwierząt (Kielczewska-Zalewska, 1972), ale również pracami leśnymi, rzemieślniczymi, pszczelarskimi, itp. Osady te położone są poza obrębem wsi, najczęściej na zboczach gór, również w górnych częściach dolin, siodłach a nawet szczytach wzniesień. Większość mieszkańców nie dysponuje własnym transportem. Drogi polne, ścieżki ze względu na ukształtowanie terenu, są przejezdne tylko w okresach suchych roku. Zimą mieszkańcy korzystają z sań ciągniętych przez konia.

W Beskidzie Żywieckim gminy Rajcza i Ujszoły mają największą liczbę przysiółków; są one rozproszone i częściowo znajdują się na terenie Żywieckiego Parku Krajobrazowego oraz występują blisko południowej granicy Polski. Artykuł przedstawia wstępne wyniki badań dotyczących rozmieszczenia i struktury przysiółków oraz ich zabudowy w gminie Rajcza. W drugiej części poruszono aspekt funkcjonalny krajobrazu przysiółków i szczególną uwagę zwrócono na relacje człowiek – przyroda. Zachowawczy charakter przysiółków sprzyja poznaniu elementów, które przyczyniły się do lokalizacji, rozmieszczenia, formy domów – dalej gospodarowania i życia ludzi nie bez przyczyny nazywanych „groniarzami”.

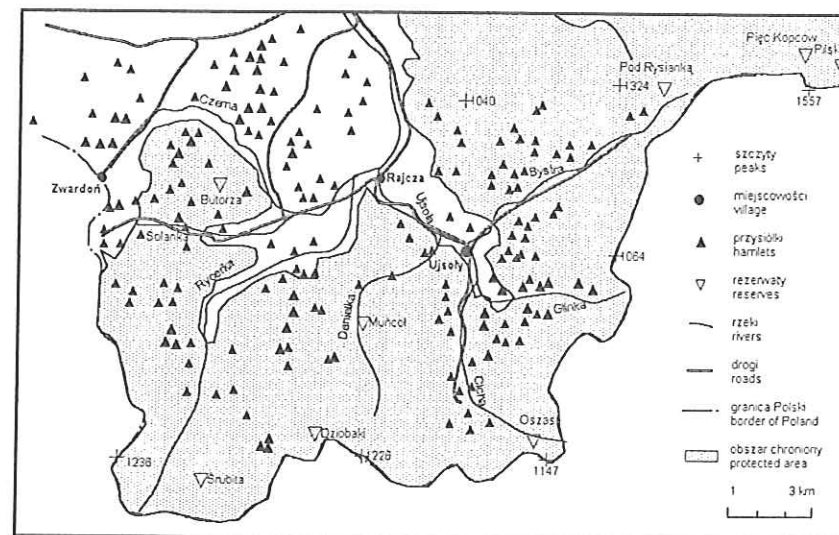
METODYKA BADAŃ

Badania obejmują kilka etapów: prace wstępne mające na celu zebranie materiałów o terenie oraz rekonesans terenowy pozwalający sprecyzować problem. Następnie studia kameralne prowadzone przy pomocy map topograficznych; ankiety i weryfikacja terenowa oraz ostatni etap – stworzenie bazy danych. Badania kameralne przeprowadzono przy pomocy mapy topograficznej 1:25000 (1982). Sporządzono charakterystykę przysiółków w poszczególnych wsiach gminy Rajcza, w której uwzględniono: usytuowanie osady (ekspozycja, wysokość, położenie względem źródeł lub potoków), liczbę domów i zagrod oraz układ zabudowy. Następnie planuje się wykorzystanie zdjęć PHARE z 1999 roku dla uchwycenia zmian czasowych w strukturze zabudowy w okresie 1978–1999. Pozostałe etapy ankiety i weryfikacja terenowa oraz tworzenie bazy danych są kontynuowane.

PRZYSIÓŁKI GMINY RAJCZA – SPOJRZENIE OGÓLNE

Teren gminy Rajcza ma charakter górski z licznymi szczytami powyżej 1000 m n.p.m., łańcuchami górskimi (pasmo Wielkiej Raczy i Pilska) oraz mocno wciętymi dolinami. Rzeźba tego terenu jest bardzo urozmaicona. Najwyższymi wzniesieniami są: Wielka Racza (1236 m n.p.m.) i Sucha Góra (1040 m n.p.m.) w paśmie Pilska. Gmina położona jest w zachodniej części Beskidu Żywieckiego u zbiegu potoków Słanica, Czerna i Ujszoła, które tworzą rzekę Sołę (rys. 1). Naturalne lasy beskidzkie uległy silnemu przekształceniu (karczunek, wyręby, pasterstwo, szalaństwo oraz uprawy) i modyfikacji gatunkowej. Lasy pierwotne składały się z mieszanych drzewostanów jodłowo-bukowych, pomiędzy którymi rosły świerki, jawory, jesiony, cisy, modrzewie. Natomiast obecnie 3/4 powierzchni zalesionych porastają świerki, co jest następstwem XIX w. gospodarki leśnej prowadzonej przez ówczesnych właścicieli tych ziem — Habsburgów (Rączka, 1999). Dominujące w struktu-

rze użytkowania lasy pokrywają wyższe partie Beskidów. Kompleksy leśne są w znacznej mierze perforowane (liczne enklawy śródleśne), zaś linia lasu jest z reguły bardzo urozmaicona, tworząc mozaikę leśną – pastwiskową i polną (Studium..., 2001).

Rys. 1. Obszar badań na tle obszarów chronionych.
Fig. 1. The research area and the location of the reserve.

Przysiółki mają utrudnioną dostępność komunikacyjną. Szlaki dojścia wyznaczają drogi zwózki drewna, drogi polne i ścieżki (rzadko asfaltowe, kamienne czy utwardzone). Odległość osad od wsi (kościół, sklep) określa czas pieszego dojścia około 20–40 min. Wspomniane trudności komunikacyjne, podstawowe wykształcenie oraz brak miejsc pracy w regionach górskich, są przyczyną ograniczonej możliwości zatrudnienia. Często jedynym stałym źródłem dochodów rodziny są renty i emerytury starszych ludzi. Pewne nadzieje można wiązać z agroturystyką, turystyką indywidualną, uprawą ziół oraz obsługą domów letniskowych mieszkańców z miasta. Zakupione domy na cele letniskowe wymagają remontu, obsługi i pilnowania co jest niewątpliwie szansą dla bezrobotnych mieszkańców przysiółków. Wstępne wyniki badań dotyczących struktury zaludnienia przysiółków wskazują, iż proces migracji z miasta na wieś nasila się. Często połowa i więcej gospodarstw w osadzie została zakupiona w ostatnich latach i należy do mieszkańców na stałe zamieszkałych w mieście. Przysiółki, podobnie jak wsie ulegają procesom zmierzającym do unowocześnienia. Efektem tych przemian jest ich wielofunkcyjność. Rozwijają się agroturystyka łącząca walory gospodarstwa rolnego z wypoczynkiem i rozwojem nowych usług.

Z przeprowadzonych badań wynika, że liczba przysiółków jest o wiele większa niż wynika to z liczby ich nazw na mapach topograficznych tego terenu. Często kilka domów leżących na granicy danego przysiółka przyjmuje inną nazwę, jak również charakteryzuje się pewną odrębnością. Mieszkańcy tej osady potrafią udowodnić wspomnianą odrębność, np. mają inne zdanie na temat problemów osady i wsi; są w dużym stopniu niezależni i nie korzystają z pomocy innej części przysiółka; kultywują pewne dodatkowe zwyczaje (np. podłazniczka wieszana pod sufitem, spotkania religijne przy osobnej kapliczce, itp.).

ROZMIESZCZENIE PRZYSIÓLKÓW

Na podstawie mapy wyróżniono 103 przysiółki z 556 domami i zagrodami (tab. 1). Przysiółki w gminie Rajcza położone są na wysokości od 500 do 1000 m n.p.m. przy średniej wysokości 675 m n.p.m. Dominującą ekspozycją są zbocza południowe oraz południowo-wschodnie. Nieliczne przysiółki mają ekspozycję północno-wschodnią lub północno zachodnią, natomiast we wsi Zwardoń dwa przysiółki znajdują się na zboczu o ekspozycji północnej.

Ze względu na ukształtowanie terenu układ zabudowy przysiółków jest mocno zróżnicowany i mało regularny. Opierając się na klasyfikacjach M. Kielczewskiej-Zalewskiej (1965) oraz M. Chilczuka (1970), dokonano autorskiego podziału. Wyróżniono morfologiczny podział na cztery typy: 1) osady zwarte, 2) osady rozproszone, 3) osady zlokalizowane wzdłuż drogi lub ścieżki, 4) domy lub gospodarstwa samotnicze.

Pierwszy typ dominuje na osuwiskach, w miejscach gdzie zbocze przyjmuje mniej strome nachylenie. Do tego typu zaliczane są przysiółki placowe (Tkocz, 1998), tzw. lokalizacja domów „w placu”. Grupa budynków mieszkalnych od 3 do 20 i zabudowań gospodarczych skupiona jest blisko siebie w odległości od 10 do 50 m, między domami są ogródki lub sady, a granice działek często przebiegają zgodnie z okapem dachu zabudowań. W zwartej zabudowie część drogi lub placu stanowi własność wspólną, na której znajduje się studnia, stodoła lub urządzenia wykorzystywane przez mieszkańców osady lub za ich zgodą.

Osady rozproszone najczęściej występują na stromych zboczach. Zagrody oddalone są między sobą od 50 do 200 m, połączone ścieżką lub drogą z drogą dojazdową do przysiółka. Brak miejsca „w placu” powodował zmiany w zabudowie i powstawanie nowych budynków najczęściej wzdłuż drogi dojazdowej do przysiółka. Część tych domów może tworzyć odrębną osadę czego wyrazem są: nowa nazwa, wspólne inwestycje, odrębność poglądów, itp. W takim przypadku, osadę traktowano jako osobny przysiółek. W przeciwnym razie klasyfikowano ją do typu trzeciego: osady wzdłuż drogi.

Tabela 1. Zestawienie struktury zabudowy przysiółków w gminie Rajcza.

Table 1. The structure of buildings in hamlets in parish Rajcza.

Wieś	Liczba przysiółków	Zabudowa		Układ zabudowy			Gospodarstwa samotnicze
		wielofunkcyjna	zagrody	zwarły	rozproszony	wzdłuż drogi	
Sól	8	19	16	4	2	2	–
Kiczora	12	24	63	3	6	3	–
Rajcza	19	48	41	4	7	6	2
Rycerka	29	74	60	9	8	4	8
Zwardoń	35	132	79	10	14	7	4

Największa liczba przysiółków została zanotowana we wsiach najdalej położonych względem Urzędu Gminy, kościoła i miejsca targowego w gminie Rajcza (tab. 1). Podobnie wsie Rycerka i Zwardoń mają małą liczbę około 6 gospodarstw przypadających na przysiółek. Natomiast zaobserwowano w tych wsiach duży udział procentowy budynków wielofunkcyjnych do zabudowań zagrodowych (160–180%). Może to być wynikiem zakwalifikowania podczas prac redakcyjnych mapy małych gospodarstw jako domów (gdzie budynek spełnia jednocześnie funkcję mieszkalną i gospodarczą). Duża część budynków wielofunkcyjnych nie ma osobnej stodoły czy obory. W takim przypadku wydzielona część budynku stanowi oborę a poddasze – miejsce na składowanie siana. W przypadku wsi Kiczora liczba zagród przekracza 2,5-krotnie

liczbę domów wielofunkcyjnych. Wynika to z silnego rozwoju wsi Kiczora w ostatnich latach. Część bliżej położonych przysiółków została przyłączona do wsi. Wzrosła również gęstość zabudowy. Również interesujące jest występowanie większej liczby gospodarstw samotniczych we wsi Rycerka. Ta wieś charakteryzuje się mocną pozycją ekonomiczną w gminie oraz odrębnością i silną integracją mieszkańców, np. posiada Ochotniczą Straż Pożarną, kościół.

PRZYSIÓŁKI – ZAGADNIENIA ARCHITEKTONICZNE

Przysiółki Beskidu Żywieckiego jak to wcześniej zostało wspomniane, składają się z kilku domów zlokalizowanych w zwartej zabudowie, tzw. placu, wzdłuż krętej drogi lub są rozproszone na zboczu. Są to grupy budynków mieszkalno-gospodarczych, ustawionych zazwyczaj równolegle do ściany lasu po 2–3 obiekty osłonięte jesionami, bukami i zdziczałymi drzewami owocowymi. Najczęściej są to domy z bali drewnianych o grubości 20 cm, obytanych mchem. Dachy są strome, dwuspadowe z mocno wysuniętym okapem. Starsze, bardziej pierwotne obiekty, miały dachy ze stromymi przyczółkami o niezbyt dużym nadwieszeniu, nowsze mają dachy o prostych szczytach. Przeważa na tym terenie układ pomieszczeń jednotraktowy, tzw. „długie chałupy” (izba, kuchnia, sieni, komora, szopa). Zdarzają się również domy najstarsze – jednoizbowe – wtedy funkcje sypialni, kuchni i komory przyjmuje jedno pomieszczenie. Duże domy dwutraktowe występują bardzo rzadko ze względu na brak dogodnego miejsca. Należy zaznaczyć, co jest bardzo cenne, prawie nie występują domy murowane i murowane przybudówki. Natomiast każdy dom posiada pewną liczbę dodatkowych pomieszczeń tworzonych przez zadaszenia, grodzienia i wydłużania dachów oraz dobudowywane stodołki, obórki, stolarnie, drewnutnie i budy. Domy spoczywają na kamiennych fundamentach, które są wzmocnione murem kamiennym łączonym gliną i często otaczają dom tworząc mały taras, tzw. pogródkę. Pivnice lokalizowane są pod komorami lub sienią albo budowane osobno, w ziemi z kamienia układanego w sklepienie łukowe, przykryte drewnianymi „sędziolami” (fot. 1).

Studnia umiejscowiona jest blisko domu, zbudowana z kamienia o głębokości kilku metrów ze względu na występowanie płytkich wód podskórnych. Do wielu domów doprowadzona jest bieżąca woda (nie z zasilania wodociągowego lecz przy wykorzystaniu tzw. samo-cisnienia, czyli zbiornika wodnego położonego wyżej i połączonego rurami doprowadzającymi wodę do kilku gospodarstw). Domy czy szałaszy z otwartym paleniskiem, tzw. kurne chaty są nie zamieszkałe i można je spotkać w wyższych partiach gór, np. polana na Suchej Górze. Niektóre domy noszą ślady przebudowy z tzw. kurnej chaty na dom z paleniskiem i kominem. Domy ogrzewane są przez kuchenne piece kaflowe (służą również do ogrzewania wody, początkowo dzięki basenom umieszczonym nad piekarnikiem, później dzięki podkowie w palenisku wykorzystując grawitacyjny ruch ciepłej i zimnej wody), kaflowe wolno stojące i montowane jako część ściany między izbą a kuchnią (z dostępem do paleniska z kuchni) tzw. grzejne ściany. Piece kamiennie-gliniane, ze względu na małą sprawność, rzadko spotykane i najczęściej przebudowywane na kaflowe, ogrzewały one jednocześnie kuchnię i izbę (izby).

PRZYSIÓŁKI W KRAJOBRAZIE BESKIDU ŻYWIECKIEGO

Analizując relacje człowiek-przyroda należy podkreślić aspekt funkcjonalny krajobrazu przysiółków. Powiązanie to, odzwierciedla w krajobrazie swoistą atmosferę przysiółków. Nasuwają się tutaj dwa aspekty tego powiązania. Jak przyroda inspiruje człowieka, ale również stymuluje jego życie? Jak człowiek kształtuje (przekształca) krajobraz przysiółka?

Między układami funkcjonalno-przestrzennymi: ekonomiczno społecznym i przyrodniczym istnieją więzi interakcyjne. Te wzajemne powiązania wywierają wpływ na rozwój i działalność ludzką (Kostrowicki, 1970). We wzajemnych relacjach przyroda-człowiek główną rolę odgrywa świat żywy. Natomiast w górach, ze względu na ogrom form środowiska naturalnego i ich rozpiętość równie istotne wydają się elementy przyrody nieożywionej.

Przysiółki integrowały w sobie elementy przyrody i kultury. W wielu publikacjach podkreśla się, iż istota miejsca uzależniona jest bezpośrednio od kulturowo ukształtowanego stosunku do przyrody. W ten sposób ukształtowany krajobraz rozwija się za sprawą wielu czynników, w których najważniejsze są: czynniki geograficzne, gospodarcze, biologiczne, społeczne i polityczne (Dobrowolska, 1947; Myga-Piątek, 2001).

Czynniki geograficzne

Elementami inspirującymi w krajobrazie Beskidu Żywieckiego są niewątpliwie łańcuchy szczytów gór, zbocza i głębokie doliny dobrze widoczne z większości przysiółków. Naturalne dominanty krajobrazowe nie tylko główne szczyty ale wyróżniające się kulminacje terenu położone poza pasmami górskimi i na terenach podgórskich, które mają lokalne nazwy często funkcjonujące tylko w przysiółku. Dalej tereny bliżej położone o urozmaiconej rzeźbie terenu – silnie nachylone i strome. Percepcja krajobrazu ale nie tylko obserwacja lecz znajomość i wykorzystanie walorów postrzeganych elementów krajobrazu czyni ten krajobraz „oswojony” – bliski mieszkańcom przysiółka.

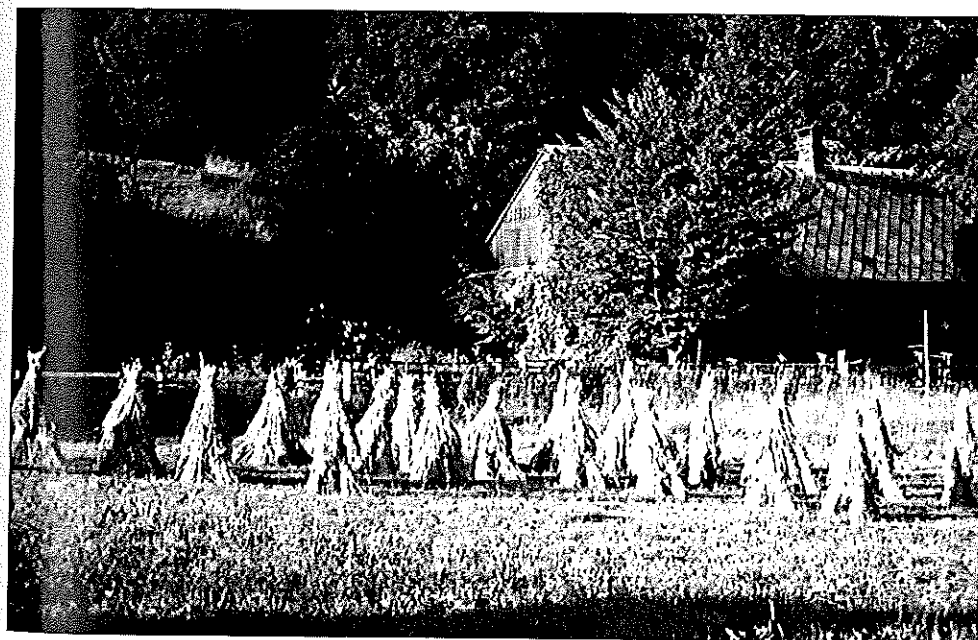
Beskidy zbudowane są ze skał fliszowych tj. ze skał osadowych złożonych z warstw naprzemian położonych piaskowców, mułowców i łupków z okresu kredy i trzeciorzędu (Bielewicz, 1993). Występujące gleby są ubogie o słabo rozwiniętym profilu glebowym (Kubica, 1962). Wylesienia i sieć dróg sprzyja erozji warstwy próchnicznej, pozostawiając w wielu miejscach kilku centymetrową warstwę gleby. Zapobiegać temu mają: równoległy układ pól w stosunku do nachylenia zbocza, orka odwracająca skibę w kierunku wzniesienia, odwodnienia, itp. Liczne skały i kamienie występujące na rozłogach są systematycznie usuwane i układane w mury lub stopy kamieni, tzw. „krudy”. Wspomniane mury układane są wzdłuż granicy działki. Wysokie na 1 m i szerokie do 3 m tworzą silny akcent wśród rozłogów w przysiółku (Graberki, Sury).

Zbocza i doliny Beskidów pocięte są gęstą siecią rzek i potoków górskich. Uchodzą one do Soły prowadząc stosunkowo mało wody, ale w porze gwałtownego deszczu lub roztopów ilość płynącej wody wzrasta nawet kilkaset razy. Ilość opadów wzrasta w miarę wznoszenia się terenu nad poziom morza. Stąd też opady występujące w przysiółkach mają wysokie sumy roczne (nawet 1300 mm w Rycercu – 710 m n.p.m.). Jest to powód powodzi i szkód wyrządzonych przez potoki płynące okresowo przez przysiółki. Dla przykładu maksymalna dobowo suma opadów 210 mm została zanotowana w Istebnej (800 m n.p.m.) w dniu 17.07.1970 roku (*Atlas...*, 2000).

Tereny na których zlokalizowane są przysiółki mają klimat umiarkowanie ciepły średnia roczna temperatura powietrza wynosi 6–8°C do 700 m n.p.m. oraz umiarkowanie chłodny z średnią temperaturą 4–6°C na wysokości od 700 do 1100 m n.p.m. (Hess, 1965). Należy tutaj zaznaczyć, iż ekspozycja południowa i położenie nad dnem doliny będą czynnikami modyfikującymi temperaturę. Głównie ze względu na nasłonecznienie i zjawisko inwersji temperatury, które najsilniej zaznacza się 150–200 m nad dnem doliny. Okres wegetacyjny jest mocno skrócony w stosunku do obszarów dolinnych, a średnia temperatura lipca wynosi 15°C.

Fot. 1. Wolnostojąca piwnica pokryta „sędziolami”, Kupcoczki, Rajcza.
Photo 1. The detached cellar in Kupcoczki, Rajcza.

Fot. 2. Żniwa w przysiółku Dziaski, Rajcza.

Okres zimowy jest długi i śnieżny. Średnia grubość pokrywy śnieżnej na wysokości 680–800 m n.p.m. wynosi 40–60 cm. Śnieg występuje średnio 140 dni w roku przy 60–90 dniem z opadem śniegu. Liczba dni z mrozem w Rajczy wynosi 68 a dni z przymrozkiem 107 dla porównania analogiczne wartości w Żywcu wynoszą 41 i 91 dni (Ziętara, 1971). Na ostry klimat wpływają prądy powietrza, które przenikają przez przełęcz Glinnej i Zwardonia oraz chłodne powietrze spływające po zboczach w kierunku dolin. Zjawiska te wpływają na duże wahania i amplitudy temperatury. W czasie gwałtownych wiatrów halnych temperatura wzrasta w czasie zimy z -15 do 10°C w czasie jednej doby (Barwacz, 1964). Obserwuje się częste zjawiska inwersji temperatury, gdy w dolinie notuje się ujemne temperatury, np. w Rajczy -25°C , natomiast 200 m wyżej w przysiółku Dziaski tylko -15°C zimowej nocy 2001 roku. Zalegająca pokrywa śnieżna oraz zjawisko inwersji temperatury chroni glebę przed silnym przemarzaniem. Pozwala to uprawiać rośliny i drzewa wrażliwe na niskie temperatury, np. orzech włoski.

Inne ekstremalne wartości zaobserwowane na stacjach górskich to maksymalny ciąg 10 dni gdy temperatura spadła poniżej -10°C w Istebnej w styczniu 1985 i 1987. Maksymalna dobowo amplituda wyniosła $30,7^{\circ}\text{C}$ na Skrzyczem 1.01.1979 roku. Również na tej stacji zanotowano najwyższą prędkość wiatru wynosząca 35 m/s w dniu 15.01.1981. Maksymalny poryw wiatru (48 m/s) zarejestrowano na stacji w Bielsku w dniu 19.12.1989 (*Atlas...*, 2000). Ciśnienie atmosferyczne malejąc wraz z wysokością osiąga bardzo niskie wartości (ok. 930 hPa) dla wysokości gdzie położone są przysiółki (ok. 675 m n.p.m.).

Czynniki gospodarczo-kulturowe

O złożach mineralnych Beskidów świadczą nazwy miejscowości (Hucisko, Huta, Sól) oraz zachowane resztki budowli przemysłowych jak np. piec hutniczy w Złatnej czy Ślemieniu z XVIII w. Rudy żelaza na tych terenach były ubogie, zawartość żelaza rzadko przekraczała 30%. Jednak obfitość lasów zapewniała dostateczną ilość węgla drzewnego stosowanego wówczas w procesie hutniczym (Bielewicz, 1993). Do surowców skalnych, licznie występujących w Beskidach, zalicza się kamień łamany, żwiru i gliny. Powszechność występowania piaskowców godulskich czy magurskich powodowała uruchamianie kamieniołomów dla potrzeb lokalnych. Dostępny materiał był używany do budowy domów, które na nachylonych działkach podbudowywane były okazałym kamiennym cokółem – piwnicą. Mimo wielowiekowej mieszaniny wpływów, tutaj jedynie zasygnalizowane, są jednak wspólne cechy przesądzające o charakterze budownictwa w przysiółkach. Są one przede wszystkim podporządkowane potrzebom gospodarczym i zabezpieczeniu domu przed wpływami klimatu. Budynki w przysiółku różnią się detalami (wystrojem formą ganku, proporcją nadwieszonych okapów, formą drzwi, itp.) jednak rzadko narusza się skalę, proporcję i sposób rozmieszczania na działce, a przede wszystkim budowniczo wie potrafili zamknąć budynki w skromnej formie komponującej się z krajobrazem.

Obserwacja zmian przez mieszkańców jakie następowały w przełomowym odcinku Soły, na terenach płaskodennych dolin powoduje krytyczny stosunek do zmieniającego się krajobrazu. Starsi mieszkańcy pamiętają przekazy o karczunku lasów, pozyskiwaniu pól i pastwisk (naturalny krajobraz górski). Następujące zmiany w XX w. i wcześniejsze sprzyjały przekształcaniu fragmentów Beskidów w krajobraz kulturowo-rolniczy i osadniczo-wiejski. Zmiany te martwią zachowawczych mieszkańców przysiółka. Nie zawsze potrafią je zaakceptować lub zrozumieć. Raczej podejmują próby obrony przed dewastacją środowiska (spaliny), krytycznie oceniają działania i obiekty dysharmonizujące w krajobrazie.

Szacuje się, że na terenie powiatu żywieckiego grunty orne stanowią 29% i położone są przynajmniej w 1/3 na dużych spadkach (Celler, 1989). Duża część rozłogów przysiółków znajduje się na zboczach o dużych spadkach powyżej 10%, a użytki zielone całkowicie w strefie dużych nachyleń powyżej 20%. Na pastwiskach odległych od gospodarstw stwierdza się brak rentowności wskutek straty czasu potrzebnego na przewóz produktów i dojazdu ludzi. Są to pastwiska położone na halach. Hale położone są w dużej większości na szczytach, względnie znacznych spadkach w wyższych partiach gór. Dlatego zagospodarowanie przez pełną uprawę można wykonać tylko wyjątkowo i jest to rzadkością. Powierzchnia hal w gminie Rajcza wynosi 367 ha (Celler, 1989).

Ostry klimat, niskiej jakości gleby, mocno rozproszone działki i krótki okres wegetacji nie sprzyjają produkcji rolniczej. Dodatkowo komplikuje sytuację olbrzymie rozdrobnienie gospodarstw. Około 50% gospodarstw ma obszar od 0,5 do 2 ha, z czego pewną część stanowią obszary leśne (Ziętara, 1971). Mimo to, tradycyjny sposób gospodarowania i życia jest wciąż żywy w przysiółkach. W uprawach przeważają ziemniaki i buraki pastewne jako pasza dla inwentarza. Z łąk i hal pozyskuje się siano często transportując go na własnych ramionach w tzw. „derkach” do stodoł. Część rozłogów jest wypasana od wczesnej wiosny do późnej jesieni.

Rozdrobnienie gruntów na liczne działki nawet powyżej 10 o małej powierzchni, np. 3 ary, następnie polany i hale położone na zboczach na różnych wysokościach oraz różnorodność form gospodarczych rzutują na charakterystyczną dla przysiółków górskich zmienność rytmu życia. Przez prawie połowę roku obserwuje się przemieszczanie ludzi między gospodarstwami a polanami, między gospodarstwami stacjonarnymi a filialno-letnimi. To ostatnie w wielu przysiółkach zanika ze względu na likwidację pól i pastwisk wyżej położonych. Wymienione sposoby gospodarowania wywierają wpływ na sposób organizacji życia w rodzinie wiejskiej.

Czynniki społeczne

Spółeczność przysiółków tworzą zasadniczo chłopci z wykształceniem podstawowym oraz robotnicy z wykształceniem zawodowym. Podział pracy w rodzinie jest tradycyjny. Do kobiety należy dom i prace przy inwentarzu, do mężczyzny prace remontowe, leśne oraz praca na roli. Gospodarze w przysiółkach, zasadniczo ubożsi niż analogiczne gospodarstwa we wsi, są również zróżnicowani pod względem zamożności i wyposażenia. Część gospodarzy dysponuje dużym obszarem lasów (około 5 ha) oraz rozłogów (około 8 ha), posiadają konia i/lub traktor (często własnej produkcji) oraz szereg zabudowań gospodarczych (nawet 4 budynki obór i stodoł) oraz szalasy na polanach. Jednak przeważająca część stanowią chłopcy-robotnicy o polach do 2 ha, zajmujących się pracą na roli po przyjeździe z miasta gdzie pracują zawodowo.

Obserwuje się nasilenie migracji ludzi z miasta, którzy kupują domy w przysiółkach. Mieszkańcy ci są często lepiej wykształceni i zamożniejsi. Powoduje to frustracje i konflikty społeczności przysiółka, ale również mobilizuje rdzennych mieszkańców, np. do kształcenia dzieci.

Przestrzeń społeczna jest przestrzenią określoną przez użytkowanie poszczególnych obszarów przez człowieka (Rybicki, 1979). Ponadto przestrzeń w której obrębie tworzyła się tradycja życia społecznego, wypełniona jest znaczeniami. Istota treści tych znaczeń przejawia się w zasobach kultury symbolicznej, zbiorowej pamięci i postawach ludzi wobec terytorium

(Śmiałkowska, 2001). Społeczność przysiółka posiada poczucie odrębności, kultywuje przekazy i tradycje. Pewne miejsca i czynności mają znaczenia symboliczne, czy wręcz magiczne, np. kapliczka, krzyż, czy zakaz chodzenia po choinkę w Wigilię, itp.

Relacja człowiek-przyroda

Wspomniane czynniki stanowią tylko główne elementy wpływające na relację człowiek-przyroda. Do tych elementów należałoby dodać całą gamę odczuć i wrażeń jakie doznaje mieszkaniec czy osoba przebywająca w przysiółku. Wspomniane widoki w połączeniu z chmurami oraz zjawiskami mgieł i zamgleń, opadów przelotnych, burz muszą potęgować wrażenia i budzić respekt przed siłą przyrody. Izolacja przysiółków, przyczynia się do obserwacji i wsłuchiwania się w dźwięki przyrody oraz postrzegania rytmu zmian dobowych, księżycowych i rocznych. Krajobraz przysiółka jest bogaty w dźwięki wywołane przez szum strumieni i drzew, śpiew ptaków, świerszczy, itp. Nie są one jednak natarczywe a działają raczej uspakajająco (sielankowo). Sprzyjają one życiu w harmonii z przyrodą (Bernat, 2001).

Wspomniane elementy przyrody takie jak klimat górski, rzeźba terenu, występowanie wody stymulują działania człowieka. Człowiek lokalizuje dom, sad, pola uprawne wreszcie pastwiska zależnie od klimatu miejscowego. Dostrzega korzystne zjawisko inwersji temperatury na zboczach dolin, szybsze zanikanie śniegu i nasłonecznienie zboczy południowych oraz osłonięcie przed wiatrami zachodnimi ścianą lasu, itp. Uwzględnienie wyżej wymienionych elementów oparte jest tylko i wyłącznie na obserwacjach i przekazie ustnym — a jednak są to lokalizacje trafne i jedyne możliwe w danych warunkach. Często taka lokalizacja jest zgodna z zasadami postulowanymi w opracowaniach fizjograficznych, tj. rzeźby terenu, spadków zboczy, stosunków wodnych, jakości gleb i warunków klimatycznych (Richling, 1992). Pojawia się tutaj termin mentalnościowy, który łączy różne znaczenia słowa „ładne miejsce” dla domu i życia. „Ładne miejsce” dla domu to właśnie nasłonecznione zbocze, teren osłonięty przed wiatrem lub wypukłą formę terenu oraz występujące źródło wody. W znaczeniu estetycznym ładne miejsce to widok na góry i przestrzeń przed domem, droga polna, którą obserwuje się z okna, szmer i wilgoć jaką daje strumień.

Dom zlokalizowany i postawiony w takim miejscu powinien się charakteryzować harmonią z otoczeniem. Jego bryła nie jest przysadzista, zachowana jest symetria dachu, ganek zwrócony na południe i do ogrodu. Szopa, stajnia i stodoła tworzą zagrodę o ile pozwala na to ukształtowanie terenu, w przeciwnym przypadku są częścią przedłużonego domu. Jednak surowy klimat gór i skąpe środki finansowe wymuszają swoistą ekonomikę przeżycia. Wiąże się to z kształtem budynku (małe okna, łączenie funkcji kuchni z jadalnią i sypialnią), codziennym życiem (piec kuchenny pozwala ugotować jedzenie ale również ogrzać pomieszczenie i zagrzać wodę do mycia). Ta filozofia przeżycia, wypracowana przez pokolenia pozwala oszczędzać i przedłużać funkcjonowanie różnych przedmiotów. Ten sposób gospodarowania widoczny jest w każdym miejscu i pracy. Dla przykładu połamane grabie są przerabiane na małe grabki służące do grabienia ściółki lub prac w warzywniku. Resztki pożywienia przeznaczone są dla inwentarza. Podobnie kilkakrotnie wykorzystywane jest ubranie świąteczne, najpierw zgodnie z przeznaczeniem, później jako ubranie codzienne, wreszcie jako robocze przy pracach z inwentarzem. Postawiony i urządzony dom otoczony jest kwiatami często pozyskanymi z łąk lub lasu. W sadzie rosną stare odmiany drzew, dalej malowniczo układają się mocno podzielone pola uprawne i łąki. Praca w polu jest bardzo ciężka ze względu na brak mechanizacji, surowe warunki górskie, wspomnianej

klimat i niskie ciśnienie oraz kwaśne gleby. Dodatkowo pracę utrudniają dojazd i nachylenie zboczy. Wszelkie prace w polu nadają szczególny charakter krajobrazowi, a w szczególności pracy rolnika (fot. 2). W przysiółkach większość prac jest wykonywana ręcznie lub przy pomocy konia, począwszy od wiosennych wypasów inwentarza, orki i sadzenia ziemniaków, przez sianokosy, żniwa do jesiennych zbiorów. Do prac zaangażowane są całe rodziny wraz z dziećmi, sąsiedzi a nawet mieszkańcy sezonowi (letnicy). Towarzyszą temu nawoływanie, śmiechy, śpiewy i odgłosy zwierząt.

WNIOSKI

Przedstawione aspekty wskazują na doniosłą rolę przyrody w relacji między człowiekiem a środowiskiem. Natomiast zetknięcie się elementów przyrody i człowieka, wywiera decydujący wpływ na biosferę i krajobraz. Beskid Żywiecki jest przykładem inspiracji człowieka przyrodą jak również kształtowania, np. przysiółka przez pokolenia. Zapis tego kształtowania znajduje się w architekturze, tradycji i wierzeniach mieszkańców przysiółków. Tak zachowany krajobraz Beskidów z wpisanymi w niego przysiółkami zasługuje na poznanie i ochronę.

Najbardziej istotne z punktu widzenia ochrony krajobrazu kulturowego wydają się być procesy rozszerzenia powierzchni osadniczych. Obserwuje się zagęszczanie zabudowy (*Studium...*, 2001) oraz pojawianie się obiektów dysharmonizujących z zabudową drewnianą i harmonią przysiółków. Obszar samego parku krajobrazowego obejmuje część miejscowości, z reguły samotnie i wyżej położone przysiółki oraz pojedyncze zabudowania lub skupiska kilku zabudowań położonych w górnych częściach dolin. Część zabudowań znajdujących się na pograniczu parku i jego otuliny, należą do parku niejako przypadkowo, nie zaś z uwagi na ich szczególne wartości kulturowe.

Podsumowując, krajobraz przysiółka jest ściśle związany z działalnością człowieka począwszy od kształtu i rozmieszczenia domów poprzez prace polowe aż do prac domowych. Te elementy krajobrazu składające się na ekonomikę przeżycia w przysiółku są silnie wpisane w tożsamość ludzi tam żyjących. Opisana wyżej odrębność przysiółka wyraża się również w gwarze, zachowaniach, tradycji, przesądach i kulcie religijnym. Te działania miejscowej ludności stanowią żywą kulturę ludową przysiółków. Zgodnie z etnografem T. Sewerynem (1938) uważam, że ważniejsze dla nas i zasługujące na większą ochronę są zachowane autentyczne obrzędy stanowiące część ciągle żywej kultury ludowej, niż obrzędy reaktywne do celów widowiskowych.

LITERATURA

- Atlas klimatu województwa śląskiego*, 2000. Kruczała A. (red.), IMGW, Katowice. 116 s.
- Barwacz K., 1964: *Ziemia Żywiecka*. Kraków. 66 s.
- Bernat S., 2001: Krajobraz dźwiękowy miasta Lublina. [w:] Myga-Piątek U., (red.): Krajobraz kulturowy – idee, problemy, wyzwania. Wydział Nauk o Ziemi UŚ, Oddział Katowicki PTG, Sosnowiec. s. 8-17.
- Bielewicz T., 1993: *Bogactwa mineralne Ziemi Żywieckiej i ich eksploatacja*. Karta Groni 13. Towarzystwo Miłośników Ziemi Żywieckiej, Żywiec. s. 149-155.
- Broda J., 1956: *Gospodarka leśna w dobrach żywieckich do końca XVIII w.* Warszawa.
- Celler L., 1989: *O potrzebie weryfikacji pastwisk halnych pod względem przydatności rolniczej*. Karta Groni 14. Towarzystwo Miłośników Ziemi Żywieckiej, Żywiec. s. 208-217.
- Chilczuk M., 1970: *Osadnictwo wiejskie Polski (formy i układy przestrzenne)*. Warszawa.
- Dobrowolska M., 1947: *Dynamika krajobrazu kulturowego*. Przegląd Geograficzny, 21, 3-4. s. 151-205.

- Hess M., 1965: *Piętra klimatyczne w polskich Karpatach Zachodnich*. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Geograficzne, 11.
- Kielczewska-Zalewska M., 1972: *Geografia osadnictwa*. PWN. 240 s.
- Kłodnicki 1996: *Parę słów o regionalizmie*. [w:] Człowiek bliżej Ziemi. Warszawa. s. 107-108.
- Kostrowski S. A., 1970: *Z problematyki badawczej systemu człowiek – środowisko*. Przegląd Geograficzny, XLII (1). s. 3-18.
- Kubica J., 1982: *Rozmieszczenie i kierunki rozwoju produkcji rolniczej na terenie ziem górskich południowej Polski*. Wrocław.
- Leńczowski F., 1980: *Inwentarze dóbr żywieckich z XVIII w. zawierające obciążenia feudalne ich ludności*. Żywiec.
- Mapa topograficzna 1:25 000*, 1982: Ark. Rajcza, Złatina, Tatarski. Główny Geodeta Kraju, PPGK, Warszawa.
- Myga-Piątek U., 2001: *Spór o pojęcie krajobrazu w geografii i dziedzinach pokrewnych*. Przegląd Geograficzny, 73, 1-2. s. 163-176.
- Ostaszewska K., 2002: *Geografia krajobrazu*. PWN, Warszawa. 277 s.
- Pawłowska K., Swaryczewska M., 2002: *Ochrona dziedzictwa kulturowego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków. 165 s.
- Poniedziałek Z., 1985: *Formy osadniczo-przestrzenne gospodarstw chłopskich w Państwie Żywieckim w XVII i XVIII w.* Karta Groni 13. Towarzystwo Miłośników Ziemi Żywieckiej, Żywiec. 32-44 s.
- Pulinowa M., 1997: *Region – podstawowe pojęcie przy opisywaniu zjawisk przestrzennych na Ziemi*. [w:] Materiały konferencyjne „Śląsk jako region pogranicza językowo-kulturowego”.
- Rączka, 1999: *Początki przemysłu papierniczego na żywiecczyźnie*. Karta Groni 20. Towarzystwo Miłośników Ziemi Żywieckiej, Żywiec. s. 161-169.
- Richling A., 1992: *Kompleksowa geografia fizyczna*. PWN, Warszawa. 375 s.
- Rybicki P., 1979: *Struktura społeczna świata. Studia z teorii społecznej*. Warszawa. 100 s.
- Seweryn T., 1938: *Ochrona swojszczyzny w Karpatach Polskich*. Komisja Naukowych Badań Ziemi Wschodnich. Warszawa. s. 3-12.
- Studium krajobrazowo-architektoniczne Parku Krajobrazowego Beskidu Śląskiego*. 2001. Maszynopis w Dyrekcji Parków Krajobrazowych woj. śląskiego.
- Śmiałkowska M., 2001: *Geograficzne i symboliczne wymiary przestrzeni życia*. Studia Etnologiczne i Antropologiczne, 5. Uniwersytet Śląski, Katowice. s. 27-42.
- Tkocz J., 1998: *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*. Wydawnictwo UŚ, Katowice. 454 s.
- Ziętara T., 1971: *Krajobraz Kolliny Żywieckiej*. Warszawa. 75 s.

SUMMARY

Hamlets as an element of cultural landscape of Beskid Zywiecki

A large number of small hamlets can be found in Żywiecki Park Krajobrazowy, each consisting of one to twenty families. The lives, work and customs of these families are closely associated with the environment they inhabit. The geographic isolation of the hamlets has preserved the practice of the Żywiec highlander culture — shepherd's customs and traditional highlander building design.

In order to preserve these exceptional qualities of the Żywiec land and to protect the existing cultural heritage as well as the environmental and cultural values, certain actions need to be undertaken. It seems that in the current situation this is the final moment for appraisal, inventory, and assistance to the region.

Dr Zbigniew Caputa
Katedra Klimatologii
Wydział Nauk o Ziemi
Uniwersytet Śląski
ul. Będzińska 60
41-200 Sosnowiec